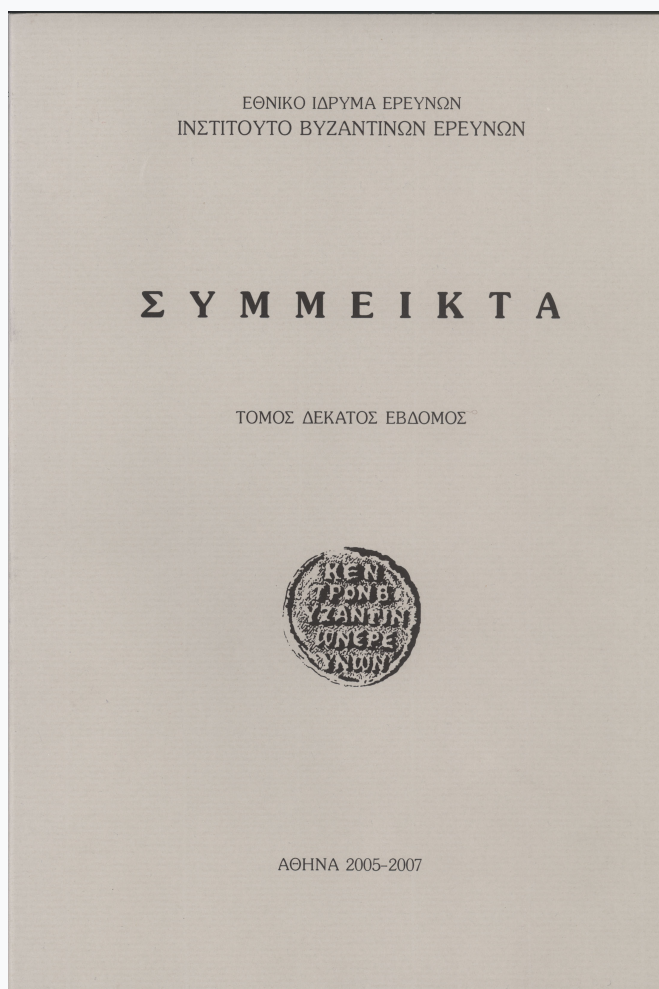

Byzantina Symmeikta

Vol 17 (2005)

SYMMEIKTA 17

Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα

Ευτυχία ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/byzsym.921](https://doi.org/10.12681/byzsym.921)

Copyright © 2014, Ευτυχία ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (2008). Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα. *Byzantina Symmeikta*, 17, 131–198. <https://doi.org/10.12681/byzsym.921>

ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΗΡΑΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΤΟΥ ΕΝΔΕΚΑΤΟΥ ΚΑΙ ΔΩΔΕΚΑΤΟΥ ΑΙΩΝΑ*

Μολονότι είναι κοινή διαπίστωση από την απλή και μόνο παρατήρηση της εικονογράφησης των λατρευτικών χώρων, που βρίθουν από περιγραφές γεροντικών μορφών, ότι η γεροντική ηλικία κατέχει ξεχωριστή θέση στην καλλιτεχνική έκφραση των Βυζαντινών –συνεπώς και στη συλλογική τους συνείδηση–, η σύγχρονη βυζαντινή ιστοριογραφία, σε αντίθεση προς τη μελέτη του αρχαίου και ρωμαϊκού κόσμου και του πολιτισμού της μεσαιωνικής Δύσης¹, δεν έχει καθόλου ενδιαφερθεί για την ηλικία του γήρατος ως φαινομένου βιολογικού, κοινωνικού και πολιτισμικού.

Το θέμα είναι ευρύ και σύνθετο. Η παρούσα εργασία δεν είναι παρά μία πρώτη προσέγγιση και έχει ως αφετηρία την αποδελτιώση πληροφοριών για όλη την κλίμακα των ηλικιών από κείμενα της βυζαντινής γραμματείας του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα, που έγινε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του ΙΒΕ «Πρακτικός και κοινωνικός βίος των Βυζαντινών». Η χρονική αυτή περίοδος θεωρήθηκε η πιο πρόσφορη για τη διερεύνηση της ανθρώπινης ηλικίας, γιατί στην κοσμική της λογοτεχνία, στις καινοτομίες της οποίας οφείλει και την ονομασία της ως «pre-Renaissance» εποχής των βυζαντινών γραμμάτων², αποτυπώνονται για πρώτη φορά προσωπικές

* Ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού που διάβασαν την εργασία μου και την Τόνια Κιουσοπούλου για τις παρατηρήσεις της στην προτελική της μορφή.

1. Βλ. ενδεικτικά, Th. M. FALKNER - Judith DE LUCE (εκδ), *Old Age in Greek and Latin Literature*, Νέα Υόρκη 1989· Karen COKAYNE, *Experiencing Old Age in Ancient Rome*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2002· Mary HARLOW - R. LAWRENCE, *Growing up and growing old in Ancient Rome. A life Course Approach*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2002· T. PARKIN, *Old Age in the Roman World. A Cultural and Social History*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2003· G. MINOIS, *Histoire de la vieillesse. De l'antiquité à la Renaissance*, Παρίσι 1946 και αγγλική μετάφραση *History of the Old Age. From Antiquity to Renaissance*, Σικάγο 1989· Shulamith SHAHAR, *Growing Old in the Middle Ages*, Λονδίνο 1997.

2. A. KAZHDAN - G. CONSTABLE, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington, D.C. 1982, 135-139.

εμπειρίες και κρίσεις των συγγραφέων για τα γεγονότα και τους πρωταγωνιστές τους, εκφράζονται έμμεσα αλλά και ευθέως προσωπικές απόψεις για τον άνθρωπο στην καθημερινότητά του, σχολιάζονται ποικίλα ζητήματα του καθημερινού βίου³. Χαρακτηριστική για το ρεύμα της εποχής καθώς και για την ιδιαίτερη αντίληψη περί ηλικίας ενός από τους αντιπροσωπευτικούς του συγγραφείς είναι η παρατήρηση του Α. Kazhdan ότι ο Νικήτας Χωνιάτης στη *Χρονική διήγηση*, που η συγγραφή της τον απασχόλησε επί σειρά ετών, εκφράζει διακριτικά την αλλαγή της στάσης του απέναντι στην ηλικία των ανθρώπων σε συνάρτηση με την πρόοδο της δικής του ηλικίας. Ενώ δηλαδή ο συγγραφέας, στα πρώτα κεφάλαια του έργου του όταν ήταν ακόμη άνδρας νέος, εκθειάζει και θαυμάζει τα προσόντα και τις δράσεις των νέων πρωταγωνιστών της διήγησής του και εκφράζεται υποτιμητικά και με καυστικότητα για τα ηλικιωμένα πρόσωπα, παρακάμπτοντας τον πατροπαράδοτο σεβασμό των Βυζαντινών προς το γήρας, όταν ο ίδιος γερνά, γίνεται επικριτικός προς την επιδεικτική νεότητα, σχολιάζει με περιφρόνηση τους νέους και τις υπέρμετρες φιλοδοξίες τους, αμφισβητεί τις ικανότητές τους και συγχρόνως επιδεικνύει κατανόηση και συμπάθεια για τους γέροντες, στιγματίζοντας μόνο τις εκδηλώσεις γεροντικής αλαζονείας και τη διολίσθησή τους σε γελοιότητες⁴.

Η πρόοδος της αποδελτίωσης ανέδειξε τις πληροφορίες για το γήρας ενδιαφέρουσες και ως προς την ποσότητα και ως προς την ποικιλία του περιεχομένου τους, ώστε η επεξεργασία τους σε μία συνθετική εργασία να μπορεί να περιγράψει μία εικόνα ενδεικτική για την αντίληψη που είχαν οι Βυζαντινοί για τη γεροντική ηλικία, αλλά και για τη διαχείριση της ηλικίας αυτής από τους άμεσα ενδιαφερομένους γέροντες, μίας πληθυσμικής ομάδας της βυζαντινής κοινωνίας, οπωσδήποτε, μειοψηφικής, όχι όμως και της λιγότερο προβεβλημένης στα κείμενα της εποχής.

1. Το γήρας στην κλίμακα των ηλικιών

Ο λόγος για το γήρας προϋποθέτει τη νεότητα, αφού νεότητα και γήρας είναι οι δύο αντίθετες και συμπληρωματικές φάσεις του ανθρώπινου βίου. Στη δική τους αντίθεση βασίζεται και η γενική διάκριση των πληθυσμών σε νέους και γέροντες. Οι περαι-

3. P. MAGDALINO, *The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium. Some General Considerations and the Case of John Apokaukos*, *Bsl* 47, 1987, 28-38 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Λονδίνο 1991, αρ. Χ)· Α. Ρ. KAZHDAN - Ann WHARTON-EPSTEIN, *Ἀλλαγές στὸν βυζαντινὸ πολίτισμὸ κατὰ τὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 1977, 311-317 καὶ 252-257.

4. KAZHDAN - EPSTEIN, *Ἀλλαγές*, 344-346. Ο Νικήτας Χωνιάτης (1155/57-1217) άρχισε τη συγγραφή της *Χρονικῆς διήγησῆς* γύρω στο 1185 λίγο μετά την άνοδο στον θρόνο του Ισαάκιου Κομνηνού, σε ηλικία περίπου τριάντα ετών, ενώ οι επεξεργασίες του κειμένου της τον απασχόλησαν ως το τέλος περίπου της ζωής του, βλ. W. HUNGER, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. 2, Αθήνα 1997, 268-269.

τέρω επιμέρους ηλικιακές διαβαθμίσεις σχετίζονται με τον ακριβέστερο προσδιορισμό της βιολογικής και συνακόλουθα της ψυχοκοινωνικής ωρίμανσης του ανθρώπου.

Τις ονομασίες των ηλικιακών φάσεων του ανθρώπινου βίου οι βυζαντινοί συγγραφείς τις κληρονόμησαν μέσω των πατερικών κειμένων από την αρχαία γραμματεία, από τα ηλικιακά συστήματα που διατύπωσαν οι έλληνες φιλόσοφοι με βάση τα μαθηματικά, την αστρολογία και τη σπουδή των βιολογικών φαινομένων που διέπουν τον οργανισμό του ανθρώπου.

Το πυθαγόρειο σύστημα διαιρεί τον ανθρώπινο βίο σε τέσσερις ηλικίες με διάρκεια εικοσαετή την κάθε μία: *παῖς*, *νεανίσκος*, *νεανίας*, *γέρων*. Οι τέσσερις ηλικίες, σύμφωνα με τη θεωρία ότι ο άνθρωπος ήταν μικρογραφία του Κόσμου, ένας μικρόκοσμος με σύσταση και χαρακτηριστικά ανάλογα με εκείνα του μακρόκοσμου, ήταν σύμμετρες προς τις τέσσερις εποχές του έτους: *ἄνοιξις*, *θέρος*, *μετόπωρον*, *χειμών*. Σύμμετρες επίσης προς τις τρεις ώρες της ημέρας *πρωί*, *μεσημβρία*, *ἑσπέρα* ήταν και οι τρεις ηλικίες *νέος*, *ἀνὴρ*, *γέρων*, του ανθρώπου.

Κατά το ιπποκράτειο σύστημα, που βασίστηκε στην παρατήρηση της εξέλιξης του ανθρώπινου οργανισμού από την ημέρα της γέννησης ως την ολοκλήρωσή του και της σταδιακής έπειτα φθοράς του που οδηγεί τον άνθρωπο ως τον θάνατο, οι ηλικίες ήταν επτά και η διάρκειά τους υπολογιζόταν με τα πολλαπλάσια του ίδιου αριθμού: *παιδίον* έως 7 ετών, *παῖς* έως 14 ετών, *μειράκιον* έως 21 ετών, *νεανίσκος* έως 28 ετών, *ἀνὴρ* έως 49 ετών, *πρεσβύτες* έως 63 ετών, *γέρων* από 63 ετών και άνω⁵.

Το ιπποκράτειο σύστημα των *ἐπτὰ ὥρων τοῦ ἀνθρώπου ᾧς καλοῦσιν ἡλικίας* ακολουθεί ο Μιχαήλ Ψελλός σε ποίημά του για τη σωτηρία της ψυχής⁶ απευθυνόμενος στην Αγία Τριάδα ζητεί έλεος για τις αμαρτίες του ανθρώπου μνημονεύοντας με συντριβή και με τα μελανότερα χρώματα καθεμία από τις φάσεις της ζωής του: *βρέφος σκοτεινόμορφον ἡμαυρωμένον*, / *καὶ παιδίον βέβηλον ἡχρειωμένον*, / *καὶ μειράκιον αἰσχύνης πεπλησμένον*, / *νεανίας κάκιστος ἐβδελυγμένος*, / *ἀνὴρ σκολιὸς καὶ κατερρυπωμένος*, / *μεσαιπόλιος σαπρία, μιαρία*, / *γέρων ἀσελγής, λοιμὸς ἐσπιλωμένος*⁶.

Η *μεθηλικώση*, η μετάβαση από τη μία φάση της ανθρώπινης ζωής στην επόμενη, δηλώνεται με ένα ρήμα κίνησης σημαντικό ως εξής: *ἐκ βρέφους εἰς παῖδα ἀναβαίνων*, *τὴν πρώτην μετιὼν ἡλικίαν καὶ εἰς παῖδας ἐξεταζόμενος*, *παραμείψας τὸν παῖδα, ὑπερاناβὰς τὸν παῖδα, παῖς ἀναβαίνων εἰς μείρακα*, *τὴν ἥβην ἀμείβων καὶ τῆς μείρα-*

5. *Περὶ τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου*, εκδ. J. Fr. BOISSONADE, *Anecdota graeca*, τ. 2, Παρίσι 1830 (ανατύπωση Hildesheim 1962), 455-456. Βλ. και Marie-Thérèse d'ALVERNY, L'homme comme symbole. Le microcosme, *Simboli e simbologia nell'alto medioevo 3-9 aprile* [SCIAM 23], Σπολέτο 1976, 123-185, ιδίαιτερα 124-129, όπου συζητείται διεξοδικά η θεωρία περί του ανθρώπου ως μικροκόσμου.

6. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τοῦ Ψελλοῦ εἰς τὴν ψυχὴν*, εκδ. L. G. WESTERINK, *Michael Psellus Poemata* [Bibliotheca Teubneriana], Στουτγάρδη-Λιψία 1992, αρ. 63, 433.44-50.

κος ηλικίας άπτόμενος, εἰς μείρακας παραγγέλλων, τὸν μείρακα παραλάττων, τὸν νέον μετασκευάσας, τὴν τῶν νεανίσκων παραμείβων ἡλικίαν, εἰς ἀκμὴν νεότητος ἐπιβεβηκώς, εἰς ἄνδρας ἐλάσας, εἰς ἄνδρας ἀναβεβηκώς, πρὸς τέλειον ἄνδρα μετασκευαζόμενος, τῆς ἀνδρικῆς ἡλικίας άπτόμενος, τῆς ἐντελεστερας ἡλικίας ἀρξάμενος, ἀνὴρ εἰς γῆρας κλίνων, ὠμογῆρας ἀψάμενος, εἰς ὠμογέροντα παραγγέλλων καὶ γέροντα, τὸν ὠμογέροντα ὑπερβάς, τῆς πρεσβυτικῆς ἡλικίας ἀψάμενος, εἰς τὸ πρεσβυτικὸν ἀποκλίνων, γῆρας οὐδοῦ ἐπιβάς, τὸν γέροντα βίον πατεῖν, εἰς γῆρας ἐλάσας τροχαλόν, περὶ τὴν τρυγίαν τοῦ βίου καὶ τὰς ἐσχατίας τῶν ἡμερῶν καταντῶν, τῷ τοῦ Ἰᾶδου οὐδῶ προσέρπων κ.λπ. Με τὸν τρόπο αὐτὸν διαμορφώνονται, σύμφωνα με τὴ χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, οἱ μείζονες βαθμοὶ καὶ αἱ ἀναβάσεις⁷, ἡ κλίμακα δηλαδὴ τῶν ηλικιών, μία διαδρομὴ με ἀνοδικὴ κατεύθυνση ἀπὸ τὴ βρεφικὴ ὡς τὴν ὥριμη ηλικία καὶ ἀποκλίνουσα πρὸς τὸ γῆρας ὡς τὸν θάνατο.

Τὴν πορεία αὐτὴ τοῦ ἀνθρώπου βίου περιγράφουν χαρακτηριστικὰ ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς καὶ ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης στὶς μονωδίες ποὺ συντάξαν πρὸς τιμὴν τοῦ Νικηφόρου Κομνηνοῦ, ἐγγονοῦ τοῦ Νικηφόρου Βρυέννιου καὶ τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, ποὺ πέθανε σὲ ηλικία εικοσιεννέα ἐτῶν, καὶ ὅπου ἐγκωμιάζεται ὁ βίος καὶ θρηνεῖται ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ ἀπελθόντος, ἐνῶ διατυπώνεται καὶ ἡ πανανθρώπινη ἐπιθυμία γιὰ ἓναν πλήρη κύκλο ζωῆς. Ἐπεὶ δὲ τὸ βρέφος ἐλάσας [ὁ Νικηφόρος Κομνηνός] ἐπὶ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ἀνέβαινε καὶ εἰς μεράκιον ἤδη παρήγγειλε, σημειώνει ὁ Μανασσῆς⁸ καὶ ὁ Εὐστάθιος παρατηρεῖ: ἔδει σὲ παραμείναι καὶ εἰσεῖτι τῷ βίῳ καὶ τὴν ἀκμὴν ὑπερελᾶσαι καὶ εἰς ὑπέρακμον ἀναβῆναι καὶ τὸν ὠμογέροντα παρελθεῖν καὶ παραγγεῖλαι εἰς γῆρας λιπαρὸν καὶ οὕτω πεπανθέντα τῷ χρόνῳ ἀπελθεῖν ὥριμον. Τὰ δὲ ἄλλως συνέπεσεν καὶ ἐκ μέσης ὥρας ἀνῆρπασα⁹.

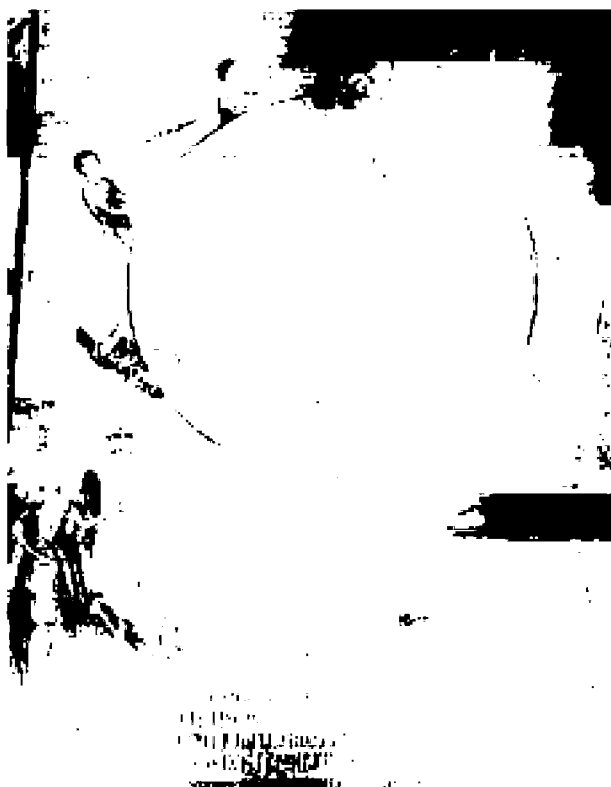
Εἰκαστικὴ ἀποτύπωση τῆς κυκλικῆς διαδρομῆς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου με κέντρο διάταξης τῶν ζωγραφικῶν στοιχείων ἓναν τῶχο, τὸν τροχὸ τῆς Ζωῆς, περὶ τὸν ὁποῖο

7. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν*, ἐκδ. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη* (στο ἐξῆς: MB), Ε', Βενετία 1876 (ανατύπωση Αθήνα 1972), ἐπιτάφιος λόγος, Β, 74.

8. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Λόγος ἐπικήδειος τοῦ φιλοσόφου κυροῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ πρὸς τὸν ἀποικόμενον ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον τὸν Κομνηνόν...*, ἐκδ., Ε. KURTZ, *Μονωδίαί εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον Κομνηνόν, τὸν ἔκγονον τοῦ καίσαρος κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυέννιου* (ρωσικά), *VizVrem* 17, 1910, 311.269-270.

9. ΕὐΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Μονωδία εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον τὸν Κομνηνόν...*, ἐκδ. KURTZ, ὁ.π., 291.38-42. Τὴ συντριβὴ τοῦ γιὰ τὴν πρόωρη ἀπώλεια τοῦ ἐγκωμιαζόμενου, ποὺ δὲν ἀξιώθηκε νὰ ολοκληρώσει τὸν κύκλο τῆς ζωῆς τοῦ, διατυπώνει ἐπίσης ὁ Εὐστάθιος στὴ μονωδία τοῦ, χρησιμοποιώντας καὶ τὴν τριμερὴ διαίρεση τοῦ ἀνθρώπου βίου σύμφωνα με τὶς τρεῖς ὥρες τῆς ἡμέρας, 291.47-48: ἀλλ' εἰ καὶ χρόνῳ ἄρτι λύσιν βίου παθεῖν, ἡμᾶς μὲν ἔδει κείσθαι, σὲ δὲ [Νικηφόρε] ὑπερ

ο άνθρωπος βίος αυξάνει και φθίνει με την περιστροφή του χρόνου για να καταλήξει στο στόμα του Άδη¹⁰, εντοπίζεται πολύ αργότερα στην εικονογράφηση των μεταβυζαντινών χρόνων στον βαλκανικό χώρο και κωδικοποιείται στην «Έρμηνεία της ζωγραφικής τέχνης του Διονυσίου του ἐκ Φουρνᾶ», όπου περιγράφεται η παράσταση Ὁ μάταιος βίος τοῦ πλάνου κόσμου τούτου¹¹.

Οι μεθελικιώσεις του ανθρώπου στον ζωδιακό τροχό της Ζωής.
Εξωνάρθηκας του καθολικού της μονής Ρεντίνας Αγράφων (18ος αι.)

γῆς εἶναι [ἔδει] καὶ τέως λάμπειν ἔφα, μετὰ δὲ καὶ μεσημβριάσαι τὸ σταθερόν, ὃψὲ δέ ποτε καὶ εἰς λύσιν βίου ἐλθεῖν.

10. Το θέμα του τροχού της Ζωής έχει δυτικές καταβολές: αποτελεί μετεξέλιξη του τροχού της Τύχης, μοτίβου που συμβολίζει το πρόσκαιρο της ανθρώπινης ζωής και τη ματαιότητα των εγχοσμίων μπροστά στην αιωνιότητα και η σύλληψή του αποδίδεται στον φιλόσοφο του 6ου αιώνα Βοήθιο, συγγραφέα του έργου «Περὶ τῆς παρηγορίας τῆς Φιλοσοφίας», βλ. Elizabeth SEARS, *The Ages of Man. Medieval Interpretations of the Life Cycle*, Princeton 1986, 144-151.

11. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, εκδ. *Έρμηνεία της ζωγραφικής τέχνης του Διονυσίου του ἐκ Φουρνᾶ*, Πειρούπολης 1909, 213-215· Η. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, Τὸ τίμημα τῆς τέρψης: Βίος καὶ ἀναβιώσεις τοῦ

Παράλληλα με τις συνήθεις ονομασίες της λόγιας και εκκλησιαστικής παράδοσης, οι βυζαντινοί συγγραφείς χρησιμοποιούν συχνά για να προσδιορίσουν την ηλικία το βιολογικό φαινόμενο της τριχοφυΐας. Η εμφάνιση και ανάπτυξη της τριχοφυΐας στο πρόσωπο, δηλωτική των ορμονικών μεταβολών στον οργανισμό, παρακολουθεί τη σταδιακή ωρίμανση του ανδρικού σώματος ως την ενηλικίωσή του, δηλαδή την τέλεια ηλικία, και αποτελεί ένα κώδικα οφθαλμοφανή, χειροπιαστό για τον προσδιορισμό της ηλικίας του φέροντος. Ο *ἴουλος*, η τρίκωση που φύεται περί τους κροτάφους, η *ὕπνη*, η τρίκωση στο άνω χείλος ή αλλιώς μουστάκι, ο *πώγων* που φύεται στον ανθερώνα ή πηγούνι χαρακτηρίζουν, κατά την πρώτη τους εμφάνιση, τον *μείρακα*. Δασύτριχο γένει και πυκνό μουστάκι φέρει ο ώριμος, ο τέλειος άνδρας. Οι αλλαγές που παρατηρούνται με την πάροδο του χρόνου στο τριχωτό της κεφαλής από τον σταδιακό αποχρωματισμό ως την πλήρη λεύκανσή του, δηλώνουν τη γεροντική ηλικία, όπως, άλλωστε, και η απώλεια των μαλλιών και ο σχηματισμός φαλάκρας.

Ο Βασίλειος Β΄ (976–1025), ο οποίος γεννήθηκε το 958, όταν στα δεκαοκτώ του χρόνια ανέλαβε την εξουσία, μνημονεύεται ως *ἀρίτχνους καὶ πρῶτος ὑπηνήτης καὶ οὐκ ὑπὲρ τὴν τελείαν ἡλικίαν γενόμενος*¹². Για να περιγράψει τη μικρή διαφορά ηλικίας που τον χώριζε από τον εξίσου μείρακα φίλο του Ιωάννη Ξιφιλίνο, ο Μιχαήλ Ψελλός λέει ότι, όταν στους δικούς του κροτάφους ακόμη φύτρωνε το χνούδι, τα γένια του Ξιφιλίνου είχαν κιόλας σχηματιστεί (*ἡλικίας δὲ οὐ ταῦτόν εἶχομεν, πλὴν οὐκ ἐς τὸ πολὺ παρηλλάττομεν· ἀλλ' ὅποτε ἀλλήλους ἐγνώκειμεν καὶ κρατῆρα φιλίας ἐστήσαμεν, ἐγὼ μὲν ἦνθουν ἔτι τὸν ἴουλον, ὁ δὲ ὅλαις θριξίν ἐπεπύκαστο*)¹³. Ο Μιχαήλ Ε΄ όταν ανήλθε στον θρόνο φρόντισε αμέσως να ευνοήσει όλους τους συγγενείς του που ήταν άνδρες πια ώριμοι και κοινωνικά καταξιωμένοι, είχαν ανεπτυγμένες γενειάδες, ήταν οικογενειάρχες με παιδιά και είχαν διακριθεί στα υψηλότερα αξιώματα (*ἐληλυθότες εἰς ἡλικίας ἀκμήν, ἀκριβῶς γενειάσαντες, γεγονότες πατέρες καὶ τάξεις ἐμπιστευθέντες τῶν σεμνοτέρων ἀρχῶν*)¹⁴, ώστε να τους καταστήσει ακίνδυνους για την εξουσία του. Για να περιγράψει τις εξαιρετικές ρητορικές επιδόσεις που είχε επιδείξει ο Κωνσταντίνος Λεικούδης από πολύ νέος, ο Ψελλός παρατηρεί ότι ο φίλος του, ήδη από την εποχή που το πρόσωπό του είχε μόλις αρχίσει να μαλλιάζει, υπερτερούσε στους λόγους από τους ώριμους μακρυγένηδες, αλλά και από τους ηλικιωμένους γκριζο-

καιρού στη βυζαντινή τέχνη, ΔΧΑΕ 20, 1998–1999, 210–211 και σημ. 31, 32, όπου μνημονεύονται και μεταβυζαντινές εικονογραφήσεις του τροχού της Ζωής.

12. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, εκδ. É. RENAULD, *Michel Psellos. Chronographie*, τ. 1–2, Παρίσι 1926–1928, τ. 1, 2–3.17–1.

13. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν μακαριώτατον πατριάρχην κύρ Ἰωάννην τὸν Ξιφιλῖνον*, ΜΒ, Δ', Βενετία 1874, 427.

14. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 1, 111.4–10.

μάλληδες ρήτορες (τούτῳ μὲν ἄρτι ἡ τῶν τριχῶν ἄκνη ἄρτι ἐκβεβλαστήκει, οἱ δὲ τοὺς μακροὺς πώγωνας ἔχοντες, καὶ ὅσοις ὑπαργυρίζουσα ἐτύγχανε οὕσα ἡ κεφαλὴ διὰ τὸ πλῆθος τῶν πολιῶν τριχῶν, ξύμπαντες τοῦ παιδὸς ἥτιντο)¹⁵. Ο Μιχαὴλ ζ', ὅταν ἐκλήθη νὰ ἀναλάβει τὴν ἐξουσία ἦταν, κατὰ τὸν Ψελλό, τελείως ἀκατάλληλος, γιατί ἡ ηλικία του ἦταν προχωρημένη καὶ μάλλον χρειάζοταν καθοδήγηση ὁ ἴδιος. Τα μαλλιά στὴν κεφαλὴ του εἶχαν γίνεи ἀσημένια, διήνυε ἤδη τὸ τελευταῖο τετράμηνο τῆς ζωῆς του (3x4=12 μῆνες), ἐνῶ ἡ τομὴ του νήματός τῆς ἀπὸ τὸν θεριστὴ-Χάροντα δὲν ἦταν πια μακρὰ (ἦν δὲ καὶ τοῦ θέρους ἐγγὺς καὶ τοῦ τετραμήνου ἐντὸς· αἱ γὰρ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ τρίχες ὑπαργυρίζουσαι ξύμπασαι)¹⁶. Τὸ ξεθωριασμένο γκρίζο χρῶμα τῶν μαλλιών του, πού το παρομοιάζει με τὸ μισοσκόταδο τοῦ δειλινοῦ στο τέλος τῆς ἡμέρας, ἐπισημαίνει καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἰταλίκος γιὰ νὰ πει ὅτι ἡ ὀνομασία του ὡς διδασκάλου τοῦ Εὐαγγελίου ἀπὸ τὸν πατριάρχη, πού τόσο τὴν περίμενε, ἐγίνε ὅταν τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς του εἶχαν παρέλθει καὶ εἶχε πια γεράσει (κάμοι γὰρ κατὰ τὸ δειλινὸν ὁ κύππος τῆς φωνῆς Κυρίου προσέβαλεν, ἀλλὰ τοῦ βίου τὸ δειλινόν, πρὸς ἐσπέραν τῆς ἡλικίας, τῆς φωνῆς ἐκείνης ἠσθόμην· ὃ γὰρ ἐστὶ κνέφας ἐν τῷ ἡμερινῷ διαστήματι, τοῦτο ὑπαργυρίζουσαι τρίχες, οἷς ὁ βίος παρήκμακεν)¹⁷. Φαλακρὸ καὶ με λευκοὺς κροτάφους περιγράφει τὸν ἡλικιωμένο αυτοκράτορα Ἀνδρόνικο Κομνηνὸ ὁ Νικίτας Χωνιάτης (ὥδε μὲν οὖν ἐχώρει τὰ κατὰ τὸν ἀναφαιαντίαν καὶ πολιορκόρησιν Ἀνδρόνικον)¹⁸. Ο Ψελλὸς σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν καίσαρα Δούκα(;) του ἐπισημαίνει ὅτι τὸ τέλος τοῦ βίου τους πλησιάζει· δὲν χρειάζεται τὰ μαλλιά τους νὰ γίνουν ὁλόλευκα γιὰ νὰ τους ἐπισκεφθεῖ ὁ θεριστὴς-Χάροντας· ἀρκεῖ ὅτι οἱ λευκὲς τρίχες στὸ κεφάλι τους εἶναι ἤδη κάμποσες (πόσον γὰρ καὶ βιώσομεν χρόνον; εἰ γὰρ καὶ ὠμογέροντες, καὶ ἀναμῖξ τὰς πολλὰς ἔχοντες, καὶ οὐδὲ ταύτας πάνυ λευκάς, ἀλλ' οὐδὲ ἡμῶν ὁ θεριστὴς φεῖδεται)¹⁹. Καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Μανασσῆς στὴ μονωδία πού συνέταξε γιὰ τὸν Νικηφόρο Κομνηνόν, ἀναφερόμενος στὸν πατέρα του θανόντος Ἰωάννη Δούκα, παρατηρεῖ ὅτι ἐκεῖνος, μολοντὶ ἡλικιωμένος πια καὶ με μαλλιά πάλλευκα σαν τὸ χιόνι, συνέχιζε νὰ ρίχνει τὸ βέλος με τὴν ἴδια ἐξαιρετικὴ εὐστοχία πού τὸν διέκρινε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐφηβείας καὶ τῆς ἀκμῆς του (οὐ γὰρ μόνον ἡνίκα οἱ πρώτως ἐπὶ τὰς γνάθους ἵουλος εἶρπεν οὐδὲ

15. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ὀσιώτατον κύρ Κωνσταντῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν Λεικούδην*, *MB*, Δ', 391-392.

16. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 2, 82.11-13.

17. ΜΙΧΑΗΛ ἸΤΑΛΙΚΟΣ, *Διδασκαλία ἣν ἐπνευσεν ὅτε ἐσφραγίσθη διδασκαλὸς τῶν εὐαγγελίων...*, ἐκδ. P. GAUTIER, *Michel Italikos. Lettres et discours* [Archives de l'Orient chrétien 14], Παρίσι 1972, 121.20-122.4.

18. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, ἐκδ. I. A. VAN DIETEN [CFHB 11/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1975, 246.18-19.

19. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐπιστολαί*, *MB*, Ε', ἀρ. 156, 409.

ἐν τῷ ἀκμαίῳ μόνῳ τῆς ἡλικίας καλῶς ἄγαν ἔβαλλε καὶ ἐπιτυχῶς ... ἀλλὰ καὶ τὸν ὠμογέροντα ὑπερβὰς καὶ ἤδη κεχιονωμένος τὸ τρίχωμα, τὸν αὐτὸν καὶ εἰσέτι τὸ βέλος ἀφείθη κάκεισε κατέσκηπεν, ὅπουπερ ἂν ἡ χεὶρ τοῦ βαλόντος ἐκέλευσεν)²⁰.

Περιγράφοντας την τριχοφυΐα, το στάδιο ανάπτυξης και το χρώμα της, οι βυζαντινοί συγγραφείς κωδικοποιούν στα κείμενά τους τα χαρακτηριστικά των επτά ηλικιών του ανθρώπου, όπως αυτά αποτυπώνονται και από τους ζωγράφους στις εικονογραφημένες μορφές: το παιδί και το *αγένειο* παιδάριο, ο *υπηνήτης* έφηβος, ο *γενειοφόρος* νέος, ο *δασυγένειος* άνδρας, ο *μεσαιπόλιος* πρεσβύτης και ο *πολίος* ή/και *φαλακρός* γέρον.

Η δήλωση της ηλικίας με τον αριθμό των ετών δεν είναι συνήθης. Σχετίζεται με ενέργειες που ρυθμίζονται νομοθετικά και συνδέονται με το δικαίωμα συμμετοχής του ατόμου σε θεσμούς θεμελιακούς για τη λειτουργία της κοινωνίας, π.χ. τα 7 χρόνια, η ηλικία που νομιμοποιεί το παιδί να συγκατανεύσει στη μνηστεία του, τα 12 και 14 χρόνια, που ορίζονται ως νόμιμες ηλικίες γάμου για τα κορίτσια και τα αγόρια αντίστοιχα²¹. Τα 12 χρόνια σημειώνονται επίσης ως ηλικία επιτευγμάτων και επιδόσεων προσώπων χαρισματικών, επειδή η ηλικία αυτή παραπέμπει εύλογα στη ζωή του Χριστού που αποτελούσε πρότυπο για κάθε χριστιανό: στη συμβολική ηλικία των 12 ετών τοποθετείται η θαυμαστή, πρώτη θηριομαχία του Διγενή Ακρίτη²², το παράδοξο, προφητικό όνειρο του μέλλοντα αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνού²³, αλλά και η αναγνώριση της πρώιμης ρητορικής δεινότητας του διακόνου Νικόλαου Πιστόφιλου²⁴, αλληλογράφου του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Την ηλικία του Ιησού είχε, άλλωστε, ο Διγενής Ακρίτης όταν πέθανε στα 33 του χρόνια²⁵.

Οι ακόλουθες τριανταδύο εγγραφές με βιογραφικά στοιχεία και την ηλικία των προσώπων σημειωμένη αριθμητικά επιλέγησαν από ένα σύνολο οκτακοσίων εβδομήντα πέντε εγγραφών σχετικών πάντοτε με την ηλικία, διατυπωμένη με διαφορετικούς τρόπους, που σταχυολογήθηκαν συστηματικά από κείμενα του ενδέκατου και του δωδέκατου αιώνα. Οι ευάριθμες αυτές εγγραφές είναι ενδεικτικές για την εξαιρετικά

20. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Λόγος ἐπικήδειος* (βλ. σημ. 8), 309.198-203.

21. Evelyn PATLAGEAN, Η ενηλικίωση στο Βυζάντιο στο 13ο και 14ο αιώνα, *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου. Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας* (Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984), τ. 1, Αθήνα 1986, 262-263.

22. Στ. ΑΛΕΞΙΟΥ, εκδ. Βασίλειος Διγενής 'Ακρίτης καὶ τὸ ὄσση τοῦ 'Αρμούρη, Αθήνα 1985, 30.742-32.791.

23. ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ, *Λόγος βασιλικός εἰς τὸν βασιλέα κύρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, εκδ. GAUTIER (βλ. σημ. 17), 279.18-280.9.

24. Για τον Νικόλαο Πιστόφιλο βλ. και παρακάτω 165 και σημ. 120.

25. E. TRAPP, εκδ., *Digenes Akrites* [Wiener Byzantinistische Studien 8], Βιέννη 1971, 155.1249-1252.

περιορισμένη χρήση της αριθμητικής ηλικίας στα αφηγηματικά κείμενα καθώς και για τα συμφραζόμενα, που συνήθως πλαισιώναν τη δήλωση της ηλικίας με τον αριθμό των ετών.

Σε ηλικία 5 ετών ο Ψελλός άρχισε να μαθαίνει γράμματα κοντά σε δάσκαλο και στα 8 του χρόνια η μητέρα του φρόντισε να του δώσει τη δυνατότητα για περαιτέρω εκπαίδευσή του²⁶. Μαθήτρια με υψηλές επιδόσεις ήταν η κόρη του Ψελλού Στυλιανή στα 6 της χρόνια²⁷. Ο Νικήτας Χωνιάτης ήταν 9 ετών, όταν ο πατέρας του τον έστειλε από τις Χώνες στην Κωνσταντινούπολη κοντά στον ήδη ευρισκόμενο εκεί δεκαεξαετή αδελφό του Μιχαήλ για να μορφωθεί και αυτός²⁸.

Κατά τα λεγόμενα της Άννας Κομνηνής, ο μέλλων μνηστήρας της Κωνσταντίνος Δούκας, γιος του Μιχαήλ Ζ΄ και της Μαρίας Αλανής, δεν είχε συμπληρώσει ακόμη τα 7 του χρόνια, όταν ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ανέλαβε την κηδεμονία του²⁹. Η ίδια η Άννα από παιδί 8 σχεδόν χρόνων μεγάλωνε με τη φροντίδα και της φιλοξενούμενης στο παλάτι μέλλουσας πεθεράς της³⁰. 11 σχεδόν ετών, ροδομάγουλη και τρυφερή ήταν η πριγκίπισσα Αγνή της Γαλλίας, όταν επέμεινε να τη νυμφευθεί ο Ανδρόνικος Κομνηνός³¹. Η Μαργαρίτα, κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Βέλλα Γ΄, δεν είχε ακόμη συμπληρώσει τα 10 της χρόνια, όταν μνηστεύθηκε τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο³², ενώ η μητέρα της Άννας Κομνηνής, Ειρήνη Δούκαινα, όταν παντρεύτηκε τον πατέρα της Αλέξιο, ήταν μείραξ σχεδόν 15 ετών³³.

Ο Ψελλός, όταν έγινε 16 ετών, εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη για να αναλάβει την πρώτη επαγγελματική του απασχόληση ως γραμματέας δικαστικού υπαλλήλου στις δυτικές επαρχίες της πρωτεύουσας και να αρχίσει τον βιοπορισμό του³⁴. Ο ίδιος στα 25 του χρόνια ανέλαβε καθήκοντα βασιλικού υπογραμματέως στην αυλή του Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου³⁵.

26. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ*, εκδ. Ugo CRISCUOLO, *Michele Psello Autobiografia. Encomio per la madre*, Νεάπολη 1989, 95.293-298.

27. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν* (βλ. σημ. 7), 65.

28. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Μονωδία εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ κύρ Νικήταν τὸν Χωνιάτην*, εκδ. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου. Τὰ Σωζόμενα*, 1, Αθήνα 1879, 347-348.

29. ANNA KOMNINΗ, *Ἀλεξιάς*, εκδ. D. R. REINSCH - A. KAMBYLIS [CFHB 40/1], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001, 88.31-41.

30. ANNA KOMNINΗ, *Ἀλεξιάς*, 88.46-49.

31. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, 275-276, 12-19.

32. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, 368, 42-46.

33. ANNA KOMNINΗ, *Ἀλεξιάς*, 94.14-16.

34. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ*, 114.834-842.

35. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 2, 141.11-142.15.

Οι γιοι του Κωνσταντίνου Αγγέλου και του μεγάλου δούκα Ανδρόνικου σε ηλικία 16 ετών ήταν ετοιμοπόλεμοι³⁶. Ο Μανουήλ Κομνηνός, κατά τον Ιωάννη Κίνναμο, πριν ακόμη συμπληρώσει τα 18 του χρόνια, δεν δίσταζε διόλου να εκτίθεται σε μεγάλους κινδύνους στο πεδίο των μάχης και αποκαλούσε τον εαυτό του σωτήρα του στρατού των Ρωμαίων³⁷. Ο Ρωμανός Διογένης δεν επέτρεψε στον δεκατετραετή Αλέξιο Κομνηνό να τον ακολουθήσει στον πόλεμο κατά των Τούρκων και τον ανάγκασε να επιστρέψει στη μητέρα του Άννα Δαλασσηνή, που πενθούσε για τον πρόσφατο θάνατο του πρωτότοκου γιού της Μανουήλ³⁸.

Ο Κύριλλος Φιλεώτης σε ηλικία 20 ετών νυμφεύθηκε για να τεκνοποιήσει, έζησε ως ασκητής παραμένοντας κοντά στην οικογένειά του και, όταν ο γιός του έγινε 14 ετών, τον έκανε μοναχό³⁹. Ο όσιος Μελέτιος ο Νέος, κατά τον επίσκοπο Νικόλαο Μεθώνης, συντάκτη ενός από τους δύο σωζόμενους *Βίους* του, σε ηλικία 15 ετών και αφού απέρριψε τη νύφη και τον γάμο που του πρότειναν οι γονείς του, εγκατέλειψε συγγενείς και φίλους, την κτηματική περιουσία και την πατρίδα του και μετοίκησε από τις ανατολικές περιοχές στην Κωνσταντινούπολη, όπου και μόνασε. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, συντάκτης του δεύτερου *Βίου* του οσίου, τοποθετεί την εγκατάλειψη του κατά κόσμον βίου και την είσοδο του Μελέτιου σε μονή της Κωνσταντινούπολης στην ηλικία των 16 ετών⁴⁰. Σε ηλικία 16 ετών ο μοναχός Ιωάννης Μεσαρίτης, σύμφωνα με τον επιτάφιο που συνέταξε προς τιμήν του ο αδελφός του Νικόλαος, εγκατέλειψε το σπίτι του για να μεταβεί από την Κωνσταντινούπολη διά θαλάσσης στους Αγίους Τόπους, συνοδευόμενος από έμπιστό του οικογενή δούλο⁴¹.

Ο Βασίλειος Β΄ πέθανε στα 72 χρόνια του, ενώ ο αδελφός του Κωνσταντίνος Η΄ τον διαδέχθηκε στον θρόνο σε ηλικία 70 ετών⁴². Η αυτοκράτειρα Ζωή, κατά τον πρώτο

36. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική διήγησις*, 266, 24-29.

37. ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΙΝΝΑΜΟΣ, *Ἱστοριῶν Βιβλία*, εκδ. B. G. NIEBUHR [CSHB], Βόννη, 1836, 21-22, 23-2: *εἰ ὀκτωκαίδεκα οὕτω γεγονώς ἔτι τῆλικούς ἑαυτὸν παραβάλλειν κινδύνους τοῦ μᾶ, ῥύσιν τε αὐτὸν δημοσίᾳ τοῦ Ῥωμαίων ἀπεκάλει στρατοῦ*.

38. ANNA KOMNINΗ, *Ἀλεξιάς*, 11.2-14.

39. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, εκδ. E. SARGOLOGOS, *La vie de saint Cyrille le Philéote moine byzantin (+ 1110)* [Subs. Hag. 39], Βρυξέλλες 1964, 48, Κεφ. 3, §1, και 121-122, Κεφ. 27, §§1-2.

40. ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΝΕΟΣ, *Βίοι Α΄, Β΄*, εκδ. Χρ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι*, *Ὁ ὀσιος Μελέτιος «ὁ Νέος» (περ. 1035-1105)*, Αθήνα 1935, 36, 69.

41. Ν. ΜΕΣΑΡΙΤΗΣ, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἐν μοναχοῖς μακαριώτατον καὶ ὄσιον Ἰωάννην τὸν Μεσαρίτην...*, εκδ. A. HEISENBERG, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion*, 1.- Der Epitaphios des Nikolaos Mesarites auf seinem Bruder Johannes, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-Philol.-Histor. Klasse*, Jahrgang 1922, 5. Abhandlung, München 1923, 24.19-22.

42. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 1, 23-25.

της γάμο με τον άνω των 60 ετών Ρωμανό Γ', ήταν ήδη 50 χρόνων και απεβίωσε στα 72 της χρόνια⁴³. Ο Κωνσταντίνος Ι' Δούκας, διαισθανόμενος το τέλος της ζωής του, ανέθεσε τα παιδιά του στη φροντίδα της Ευδοκίας Μακρεμβολίτισσας και μετά από λίγο πέθανε, έχοντας ζήσει συνολικά 60 χρόνια και μερικές επιπλέον ημέρες⁴⁴. Σε ηλικία 54 ετών και 2 μηνών πέθανε ο Κωνσταντίνος Ζ'⁴⁵ και στα 51 του χρόνια ο Ιωάννης Τζιμισκής⁴⁶. Σε ηλικία 70 ετών πέθαναν ο Ροβέρτος Γισκάρδος⁴⁷ και ο σουλτάνος Κιλίτζ Αρσλάν⁴⁸. Περίπου 70 ετών λέει ότι ήταν και ο Μιχαήλ Χωνιάτης, όταν δήλωσε αδυναμία λόγω γήρατος και των συνακόλουθων ασθενειών να ταξιδέψει από την Κέα στη Νίκαια⁴⁹. Ο όσιος Μελέτιος ο Νέος, κατά τον επίσκοπο Νικόλαο Μεθώνης, αφού αποπεράτωσε τη διπλή διαδρομή της σωματικής και της ψυχικής του τελείωσης, υπέργηρος πλέον, πέθανε ετών 70, ηλικία που, κατά τον θείο Δαβίδ, αποτελεί το όριο της ανθρώπινης ζωής⁵⁰. Ο Κύριλλος Φιλεώτης στα 90 του χρόνια επέμενε να διάγει βίο ασκητικό. Ός την ηλικία αυτή δεν είχε αρρωστήσει, έβλεπε καλά και είχε τα δόντια του γερά. Στα 93 του ήταν καταπονημένος από το γήρας και τη συνεχή άσκηση· στα 94 σπανίως σηκωνόταν· στα 96 δεν μπορούσε να σταθεί στα πόδια του χωρίς βοήθεια και τότε πια αποδήμησε εις Κύριον⁵¹.

Από τον κατάλογο αυτόν προκύπτει ότι η δήλωση της ηλικίας με τον αριθμό των ετών συνδέεται με την παιδική και την εφηβική περίοδο της ζωής ως τα 21 περίπου χρόνια και με το καταληκτήριο γεγονός του θανάτου σε μεγάλες ως πολύ μεγάλες ηλικίες. Η ηλικία του νέου από τα 21 ως τα 28 χρόνια και η μέση ηλικία, εκείνη του ώριμου άνδρα από τα 28 ως τα 49 χρόνια, δεν μνημονεύονται αριθμητικά· εξαίρεση αποτελεί η μοναδική μνεία του διορισμού του Ψελλού ως βασιλικού υπογραμματέως σε

43. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 1, 34-35 και Β', 50.

44. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Χρονογραφία*, τ. 2, 151.

45. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, εκδ. I. THURN [CFHB 5], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973, 247, 73-8.

46. ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΥΛΙΤΖΗΣ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 313.

47. ANNA KOMNINΗ, *Ἀλεξιάς*, 180.76-78.

48. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική διήγησις*, 367.

49. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 95, 127.52-55.

50. ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΝΕΟΣ, *Βίος Α'*, 64: ἀλλὰ γὰρ ἐπεὶ μετὰ τὴν τῆς διπλῆς ἡλικίας ἀκροτάτην κατ' ἀνθρώπους τελείωσιν, λέγω δὴ τῆς ψυχικῆς τε καὶ τῆς σωματικῆς, τραφεὶς ἐν γήρει καλῶ, καὶ περὶ που τὰ ἐβδομήκοντα γεγονῶς ἔτη, ᾧ μέτρον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ἀλίσσων ὁ θεὸς Δαυὶδ ὀρίζεται, ἐν εἰρήνῃ λοιπὸν τὸν ὀφειλόμενον δικαίους ὕπνον ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἐκοιμήθη. Ο λεγόμενος «Δαβιθικός ὅρος» διατυπώνεται στον Ψαλμό 90.10: αἱ ἡμέραι τῶν ἐτῶν ἡμῶν, ἐν αὐτοῖς ἐβδομήκοντα ἔτη, ἐὰν δὲ ἐν δυναστείαις, ὀγδοήκοντα ἔτη, καὶ τὸ πλεῖον αὐτῶν κόπος καὶ πόνος.

51. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 243, Κεφ. 51, §1, 249, Κεφ. 53, §1, 260, Κεφ. 55, §1.

ηλικία 25 ετών. Οι μνημονευόμενες αριθμητικά ηλικίες περιορίζονται στην περίοδο της προετοιμασίας για την ενήλικη ζωή· προσδιορίζουν τον χρόνο έναρξης της προπαίδευσης ή και της εγκύκλιας εκπαίδευσης και εκείνον της ένταξης στην παραγωγική διαδικασία, είτε με τον γάμο, την εργασία και τη στράτευση, είτε με την επιλογή της σταδιοδρομίας του μοναχού και του αγίου⁵². Οι εγγραφές με τις ηλικίες θανάτου είναι επίσης ενδεικτικές για τη μακροβιότητα διακεκριμένων προσώπων, όπως οι βασιλείς, οι λόγιοι και κατεξοχήν οι άγιοι, αφού οι πληροφορίες για τη δική τους θαυμαστή ζωή περιβάλλονται και με τον μανδύα της υπερβολής και του μύθου.

2. Το γήρας στην κλίμακα της «αρετής»

Συνυφασμένη με τις βαθμίδες της σωματικής ή «αισθητής» ηλικίας του ανθρώπου είναι και εκείνες της ψυχικής ή νοητικής ηλικίας του. Ο Μέγας Βασίλειος, ο οποίος στον Λόγο Α΄ «Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς» σχολιάζει τη βιβλική ρήση *Αὐξάνεσθε καὶ πληθύνεσθε* και αναφέρεται στη σωματική αύξηση του ανθρώπου σε κάθε μία από τις τέσσερις πρώτες επταετίες της ανθρώπινης ζωής ως την ηλικία των εικοσιοκτώ ετών, εκείνη του τέλειου άνδρα⁵³, στον Λόγο Β΄, επανερχόμενος στο ίδιο θέμα, σημειώνει ότι *Διπλῇ γὰρ ἡ αὐξησης· ἡ μὲν σώματος ἡ δὲ ψυχῆς* και ορίζει την αύξηση του σώματος ως *τὴν ἀπὸ μικροῦ εἰς τὸ καθῆκον μέτρον ἀποκατάστασιν*, και την αύξηση της ψυχής *τὴν διὰ τῶν μαθημάτων εἰς τελείωσιν προσθήκην*. Ενδεικτικά μνημονεύει την περίπτωση του Ισαάκ, ο οποίος *προβαίνων ὑψοῦτο, μεχρις οὗ μέγας ἐγένετο. Οὐ γὰρ ἀπέστη, οὐδὲ μικρὸν αὐξηθεὶς ἀπέμεινεν· ἀλλὰ προέβαινεν ἀεὶ διαβήμασι μεγάλοις, ἀναβαίνων ἐπὶ τὴν ἀρετὴν. Διέβη μεγάλῳ διαβήματι τὴν σωφροσύνην· ἐπέβη τὴν δικαιοσύνην· ἐκεῖθεν ἐπὶ τὴν ἀνδρείαν ἀνέβη. Οὕτω διαβαίνων, ἐπὶ τὸ ἄκρον τοῦ ὕψους τοῦ ἀγαθοῦ κορυφοῦται ὁ δίκαιος*. Και συνιστά: *Αὐξάνεσθε οὖν αὐξήσιν τὴν κατὰ Θεόν, τελείωσιν τὴν κατὰ τὸν ἑνδον ἄνθρωπον*⁵⁴.

Οι διαβαθμίσεις της αὐξήσεως ψυχῆς δεν συμπίπτουν απαραίτητα με εκείνες της σωματικής ηλικίας και η ψυχική τελείωση, μολονότι αφορούσε τον κάθε χριστιανό αποτελούσε κατά κανόνα αυτοσκοπό για τους αγίους ανθρώπους, τους μοναχούς και τους εκκλησιαστικούς άνδρες. Σε αυτές τις περιπτώσεις απαντά συχνά η πρώτη ψυχι-

52. Σε ανάλογα συμπεράσματα κατέληξε, μετά από συστηματική μελέτη των *Βίων* αγίων της μέσης εποχής, και η Αντωνία ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος καὶ ηλικίες στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.)*, Αθήνα 1997, 121-122.

53. Και δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι η κατάκτηση της σωματικής πληρότητας του τέλει άνδρα τοποθετείται στα εικοσιοκτώ του χρόνια, αριθμὸν που προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀθροισμα τῶν ἐπὶ πρώτων αριθμῶν και θεωρεῖται τέλειος [1+2+3+4+5+6+7=28], βλ. σχετικὰ, SEARS, *The Ages of Man* (βλ. σημ. 10), 39.

54. ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ, *Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς*, PG 30, στήλ. 41-44.

κή αύξηση, από πολύ νωρίς, από την παιδική ακόμη ηλικία, οπότε έχομε το γνωστό από την ύστερη αρχαιότητα φαινόμενο του *παιδαριογέροντος*⁵⁵, του παιδιού του στερπημένου από τα χαρακτηριστικά της ηλικίας του, που ξεχωρίζει από τους συνομηλίκους του για τη σύνεση και τη φρόνησή του, για την κλίση του στη μελέτη των θείων κειμένων και την προσήλωσή του στην προσευχή. Με τα χαρακτηριστικά του *παιδαριογέροντος* περιγράφει ο Νικόλαος Κατασκεπνός τον Κύριλλο Φιλεώτη στον *Βίο* του οσίου, ὃς ἐκ βρέφους τὰ ἱερὰ γράμματα μεμαθηκώς, μᾶλλον δὲ ὀλίγα ἐξ αὐτῶν, πάντας τοὺς ὁμήλικας ὑπερέβαλλεν ἐν ἀγχινοίᾳ καὶ συνέσει. Ἦν γὰρ θεοσόφιστος ὁ παῖς ... Ἐφευγε δὲ καὶ τὰς συνομηλίκων καὶ ἀτάκτων συναυλίας· καὶ τῇ μὲν σιωπῇ τὰς γλωσσολογίας ἴατο, τῇ δὲ ἡσυχίᾳ τὸ ταραχώδες τῆς ψυχῆς ἐκ τῆς τῶν ἀνωφελῶν συνουσίας ... οὕτως οὖν αὐτὸν ὁρῶντες οἱ μὲν ἀρετῆς ἐπιμελόμενοι ἔχαιρον καὶ ὑπερετίμων, παιδαριογέροντα αὐτὸν ἀποκαλοῦντες⁵⁶. Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζει και ο Νικόλαος Μεθώνης την παιδική ηλικία του ὁσίου Μελέτιου του Νέου, ο οποίος τοῖς μὲν γὰρ ἄλλοις παισὶν πᾶσαν ἀπέρριψε παιδιάν, αὐτὸς δέ, καίπερ παῖς ὢν, κομιδῇ πρεσβευτικῆς ἀντεποιεῖτο συνέσεως. καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ θαμὰ προσφοιτῶν, ἡδέως τῶν θείων λογίων κατηκροᾶτο, καὶ ταύτης εἰς κόρον ἀπήλανε τῆς τροφῆς, δι' ἧς καὶ προκόπτειν κατὰ θεὸν ἔμελλε. Καὶ μεγαλῶνοντας ο ὁσίος, συναύξουσιν ἄγει τὴν ἡλικίαν σοφίᾳ καὶ χάριτι καὶ εἰς δύναμιν ἐκ δυνάμεως καὶ ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν προβαίνων, ἕως εἰς ἄνδρα τέλειον φθάσειεν, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ⁵⁷.

Στην εποχή, ωστόσο, και στα κείμενα που εξετάζομε, ο ὅρος *παιδαριογέρον* δεν περιβάλλεται πάντοτε με την αίγλη που του επιφυλάσσουν οι συγγραφείς των αγιολογικών κειμένων. Συμβαίνει επίσης να χρησιμοποιηθεῖ με έννοια αρνητική από λογίους του δωδέκατου αιώνα με στάση επικριτική απέναντι στον μοναχισμό, ὅπως ο Νικήτας Χωνιάτης που φρόντιζε να στηλιτεύει τη φιλοχρηματία και τον παρασιτισμό των μοναχών⁵⁸. Ο συγγραφέας λοιπόν της *Χρονικῆς διήγησής* για να στιγματίσει την αλόγιστη απόκτηση και διαχείριση εξουσίας δυσανάλογα μεγάλης για την ηλικία του από άτομο νεαρότατο, ευνοούμενο του Ισαάκιου Β' Ἀγγέλου, καθώς και τη δολιότη-

55. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΥΣΣΗΣ, εκδ. Μ. AUBINEAU, *Grégoire de Nysse. Traité de la virginité* [SC 119], Παρίσι 1966, 575-577, όπου σχολιάζεται το περιεχόμενο του ὅρου.

56. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 44-46, Κεφ. 2, §§1-2· ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος καὶ ἡλικίες*, 73-75.

57. ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΝΕΟΣ, *Βίος Α'*, 35-36.

58. HUNGER, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. 2, Αθήνα 1997, 279· τον βίο και την πολιτεία των μοναχών επικρίνει εξίσου στα έργα του και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, βλ. Α. KAZHDAN - S. FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature of the eleventh and twelfth Centuries*, Cambridge 1984, 150-153· KAZHDAN - EPSTEIN, 'Ἀλλαγές, 150-151· βλ. επίσης P. MAGDALINO, *The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century*, στο S. HACKEL (εκδ.), *The Byzantine Saint. University of Birmingham Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Λονδίνο 1981, 51-66.

τα και τη φιλαργυρία του, του αποδίδει μεταφορικά και με ειρωνία τον χαρακτηρισμό του παιδαριογέροντος: τοῦ γὰρ Κασταμονίτου τελευτήσαντος διαδέχεται τὴν βασιλέως εὐνοίαν νεανισκάριον τι γραμματιστοῦ καὶ πινακιδίου δεόμενον ... παιδίον μικρὸν τὴν τῶν κοινῶν διοίκησιν ἀναζώννυται, οὕτω περυσιν ἀφειμένον δονακίσκου καὶ μέλανος, ὃς οὐ τὸν κρατοῦντα μόνον αὐτὸν ὡς τὸ κῆτος ὁ λεγόμενος προπομπὸς μετῆγεν, ὡς ἤρεϊτο, καὶ περιέφερεν, ἀλλὰ μετῆει καὶ ὅσα τῶν στρατιωτικῶν εἰσι καταλόγων, ὡς εἴπερ ἐκ σπαργάνων αὐτῶν τῇ πηδαλουχίᾳ τῶν μεγίστων ἐνετέθραπτο πραγμάτων ἢ τὰς κοσμικὰς φροντίδας ἠπίστατο πρὸ γενέσεως ... Συνεμάχετο δὲ τῷ παιδιογέροντι τούτῳ πρὸς τὸ ὑπερφιλεῖσθαι παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ εἰς ἀντὶ παντὸς λογίζεσθαι καὶ τὸ ἥθος μὲν σοφιστικὸν καὶ εὐτράπελον ὃν καὶ τὸ πολυειδὲς ὡσαύτως τῆς γνώμης καὶ ὕψαλον ... πλέον δὲ μᾶλλον προσφκεῖται τῷ βασιλεῖ τὸ ἐμπορικὸν φρόνημα καὶ ὁ ὑπεράπειρος λημματισμός⁵⁹.

Η πρώτη ψυχική εγρήγορση του παιδαριογέροντος αποτελούσε ασφαλῶς αφετηρία ευοίωνη για την επίτευξη του τελικού στόχου, την ψυχική τελείωση του οσίου, που, κατά τον Νικόλαο Κατασκευπνός, δεν γινόταν να κατακτηθεί διαμιάς, αλλά σταδιακά και με μέτρο, παρακολουθώντας τη σωματική αύξηση, όπως ακριβώς ο Κύριλλος Φιλεώτης συμβούλευε τον ανιψιό του που είχε γίνει μοναχός και τον είχε κοντά του: *Καὶ τί πολλὰ λέγω, ἡ φύσις αὐτῇ τῶν σωμάτων ἡμῶν οὕτως ἔχει: πρῶτον μὲν γὰρ παῖδες γινόμεθα, εἴτα μεσήλικες καὶ μετὰ ταῦτα τέλειοι ἄνδρες. Ταῦτα δὲ φημι διὰ τὴν σὴν πολιτείαν, ὥστε μὴ θελήσης θεῖναι τὸν πόδα σου εἰς τὴν τριακοστὴν βαθμίδα τῆς Κλίμακος· ἀλλ' ἐκ πρώτης καὶ δευτέρας καὶ τρίτης ἀρχόμενος σὺν Θεῷ ἐκ τοῦ κατ' ὀλίγον ἀνέρχου εἰς τὴν κορυφὴν αὐτῆς. Οὕτως γὰρ καὶ γὰρ πεποίηκα ὁ ἐλάχιστος. Ἐπεὶ περ «τὰ ὑπέρμετρα τῶν δαιμόνων εἰσίν» ... Ἄλλην γὰρ δύναμιν κέκτηται ὁ παῖς καὶ ἄλλην ὁ μεσήλιξ καὶ ἄλλην ὁ ἀνὴρ. Σὺ τοίνυν μεσήλιξ οὕτω φθάσας γενέσθαι ὡς ἀνὴρ οἷει αἴρειν τὸν φόρτον σου⁶⁰. Δεν ήταν λοιπόν η παραβίαση των ανθρωπίνων ορίων που, κατά τον Κύριλλο, έπρεπε να απασχολεί, αλλά ο χρόνος που περνούσε αναξιοποίητος, η αναβολή για αργότερα του αγώνα για την ψυχική τελείωση με κίνδυνο ο άνθρωπος να βρεθεί ἀνέτοιμος την ημέρα της Δευτέρας Παρουσίας· και αυτό το συζητούσε με τον εαυτό του: *Ἦμην δὲ ἀδολεσχῶν ἐν ταῖς ἁμαρτίαις μου καὶ λέγων κατ' ἐμαυτὸν ὅτι· Εἰς ποῖον ἔτι χρόνον ἀναβάλλῃ ἀρέσαι θεῷ; Ποίαν ἡλικίαν προσδοκᾷς; Οὐκέτι εἴ μαιράκιον, ἀλλ' ἀνὴρ ἤδη τέλειος. Ἐὰν καὶ νῦν ἀμελήσης καὶ ἀεὶ προθεσμίαν ἐκ προθεσμίας δίδως σεαυτῷ καὶ ἡμέραν ἐξ ἡμερῶν ὀρίζῃ, οὐδέποτε προ-**

59. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονικὴ διήγησις*, 439.67-440.2.

60. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 246, Κεφ. 52, §2· 30η βαθμίδα της Κλίμακος είναι η τελευταία της ουρανομήκους «Κλίμακος τοῦ Παραδείσου»· παραπέμπει στο βιβλίο του Ιωάννη της Κλίμακος, που διαιρείται σε 30 κεφάλαια ή βαθμίδες προς την τελείωση.

κόψεις, ἀλλὰ καὶ κλεπτόμενος ἔσθῃ, ἕως οὗ τὸ τέλος φθάσῃ. Σπούδασον οὖν ἥδη ὡς τέλειος πονῆσαι ἐν τῇ ἀσκήσει καὶ προσοκῇ, ὅτι ἐνταῦθά ἐστὶν ὁ ἀγὼν καὶ ἡδὴ πάρεστι καὶ οὐκ ἐπιδέχεται ἀναβολὴν ... τί πεισόμεθα ἐν τῇ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως; Οὐαὶ τῇ ἀναλγησίᾳ ἡμῶν ὅτι ἀναλίσκομεν τὰς ἡμέρας ἡμῶν εἰς ματαιότητος καὶ μανίας ψευδεῖς⁶¹.

Το θέμα της ψυχικής τελείωσης του ανθρώπου κατά τη διάρκεια του επίγειου βίου του με στόχο την ἐγκαιρὴ προετοιμασία για την ἡμέρα της Δευτέρας Παρουσίας συζητεῖται μεταξύ ἄλλων και στο εκτενέστερο ἀπὸ τα δύο ποιήματα με νουθεσίες, που ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνὸς φέρεται να απευθύνει πρὸς τον γιο και διάδοχό του Ἰωάννη, τα γνωστά ως *Μοῦσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνιάδες*⁶².

Στο ποῖημα αὐτὸ ο Αλέξιος, που ἦταν γνωστός για την ευσέβειά του και διατηρούσε προσωπική σχέση με τον ὀσιο Κύριλλο Φιλεώτη⁶³, χαρακτηρίζει την ἀρετὴ ὡς το ὑψίστο αγαθὸ για τον νηγμένα, γιατί αὐτὴ μόνη θα εξασφαλίσῃ την κραταίωση της εξουσίας του και θα εἶναι ἡ πανοπλία που θα τον καθιστᾷ πάντοτε ἰσχυρὸ και ἀκαταμάχητο για τους ἐχθρούς του⁶⁴. Επισημαίνει ὅτι ο ἀνθρώπινος βίος εἶναι φθαρτός και σύντομος, αναφέρεται με κατανόηση στις ἀδυναμίες της φύσης του ἀνθρώπου που τον καταδυναστεύουν ὡς την ἀρχὴ των γηραιῶν, δεν παραγνωρίζει οὔτε τις πρακτικές ἀνάγκες της ζωῆς που τον ἀπασχολοῦν, συνιστᾷ ὅμως με ἐμφαση, για τον υπολοιπόμενο χρόνο, την περισυλλογὴ με σκοπὸ την αὐτογνωσία και την προετοιμασία για την ἡμέρα της Κρίσεως:

«Βασίλευε, παιδί μου, ἔχοντας καλὰ στον νου σου ὅτι ο ἀνθρώπινος βίος εἶναι εὐφθαρτος και ἡ διάρκειά του μικρή· και πὼς αὐτὸ προκύπτει, προσεκτικὰ ἀκουγέ με· ὡς την ηλικία των τριῶν πεντάδων (3x5=15 ἐτῶν) διάγομε βίον κτηνώδη σαν τους ὄναγρους και τα βόδια, ἀναζητώντας την τροφή, ὀδηγημένοι ἀπὸ τις αἰσθήσεις μόνο· ἀμέ-

61. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 63-64, Κεφ. 5, §§9-10.

62. *Μοῦσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνιάδες*, εκδ. P. MAAS, Die Musen des Kaisers Alexios I, *BZ* 22, 1913 (στο ἐξῆς: *Μοῦσαι*), 348-369, το κείμενο 349-360. Η συζήτηση για την ταυτότητα του συντάκτη των δύο ποιημάτων παραμένει ἀνοικτή, ὅπως σημειώνει στην εἰσαγωγὴ του πρώτου τόμου των πρακτικῶν του συμποσίου για τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνὸ, που ἐγένετο στο Portaferry (14-16 Ἀπριλίου 1989), ἡ Margaret MULLETT, Introduction: Alexios the enigma, στο Margaret MULLETT - D. SMYTHE, *Alexios I Komnenos*, I, Papers [BBTT 4.1], Μπέλφαστ 1996, 6. Αναμένεται πάντοτε με ἐνδιαφέρον ὁ δεύτερος τόμος των πρακτικῶν (Margaret MULLETT - D. SMYTHE, *Alexios I Komnenos*, II, Papers [BBTT 4.2]), με τὴν μετάφραση των δύο ποιημάτων ἀπὸ τους R. H. JORDAN και Charlotte ROUECHÉ, που ἀναγγέλλεται ἀπὸ τον J. SHEPARD, «Father» or «scorpion»? Style and substance in Alexios's diplomacy, στο MULLETT - SMYTHE, ὁ.π., 70, σημ. 8.

63. Σύμφωνα με τον *Βίο* του ὁσίου ο αυτοκράτορας εἶχε δύο φορές ἐπισκευθεῖ τον Κύριλλο για να τον συμβουλευθεῖ, βλ. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 225-235, Κεφ. 47, §1-14, 243-244, Κεφ. 51, §1-3.

64. *Μοῦσαι*, 356.254-271.

σως μετά και ως την τριπλή επτάδα ($3 \times 7 = 21$ ετών) και ως την τετραπλή επτάδα ($4 \times 7 = 28$ ετών) ο βίος μας όλος είναι φιλήδονος και άστατος· και ως αυτή την τετραπλή εννεάδα ($4 \times 9 = 36$ ετών) η φωτιά είναι ακόμη ζωντανή και ξεσηκώνει τα πάθη – δεν είναι εύκολο να ακούσει κάποιος και να πει κάτι για τα σημαντικά και τα όντως ωφέλιμα, αν δεν βρει ανάπαυλα από τις πρακτικές έγνοιες· ώστε πρόσεχε να δεις πώς κάνουν οι σοφοί – και η ισχύς μας με τον χρόνο μαραίνεται σαν νερό που σιγά-σιγά στερεύει, και περνά απαρατήρητα, έως ότου εκ των πραγμάτων διαπιστώνεται η χαυνότης στα μέλη του σώματος· και σε λίγο, φθάνουν βιαστικά η δεκαπλή τετράδα με τη μονή δυάδα ($10 \times 4 + 2 = 42$ ετών) και τα λευκά μαλλιά και το προσδοκώμενο τέλος· τίποτε άλλο δεν κάνει κάποιος από εμάς, ω νου πλανεμένε, παρά να ξεγελά τον εαυτό του, αρνούμενος να δεχτεί πως ο λευκός ο στάχυς είναι κοντά στον θερισμό· γιατί τόσο εξασθενημένη είναι τώρα η φύση· λιγοστοί είναι αυτοί που διανύουν τη δεκαετία των εβδομήντα ή που την πλησιάζουν· η δεκαετία λοιπόν της τετράδας με την απλή εξάδα ($10 \times 4 + 6 = 46$ ετών) θέτει το ανθρώπινο οικοδόμημα πλησίον του θανάτου· – και είναι τούτο της εποχής μας ατυχία· – γιατί από την τωρινή γενιά δύσκολα βρίσκεται θνητός πάνω από τα εξήντα· αν δε εβδομηντάρη και ογδοντάρη ψάξεις να βρεις δεν θα βρεις ούτε έναν. Μόλις λοιπόν στη δεκαετία των σαράντα χρόνων μπεις στον εαυτό σου να στραφείς και στις ελπίδες, που σώζουν πανταχού εκείνον που τις έχει και που με αυτές οι πιστοί του θείου Λόγου οδήγησαν τους εαυτούς τους στην πατρίδα της Εδέμ»⁶⁵.

«Έτσι κυλάει ο ρευστός βίος των ανθρώπων και γηράσκει καθόλα και μαραίνεται η φύση»⁶⁶.

«Μετά από κάμποσον καιρό, όπως μαρτυρεί η Γραφή, σάλπιγγα μεταλλική δυνατό θα ηχήσει, σαλπίζοντας μιάν άλλη ζωή, τον δεύτερο βίο, και η αιώνια ζωή θα αποξέσει τα γυμνά, νεκρά οστά των πεθαμένων, σαν φως και σαν σέλας ζοφερό θα σταθεί πάνω από όσους από παλιά κοιμούνται μέσα στους τάφους και αυτοί ως άφθαρτοι θα ανθίσουν, άλλοι για να δικαστούν για τα σφάλματά τους και άλλοι για να απολαύσουν την τρυφή των αγγέλων»⁶⁷.

Για τη μέτρηση του χρόνου της ανθρώπινης ζωής ο συντάκτης του ποιήματος ακολουθεί σε γενικές γραμμές τις υποδιαιρέσεις του Ιπποκράτη και χρησιμοποιεί ως ένα σημείο τις αναλογίες ($15 + 6 = 21 + 7 = 28 + 8 = 36$), αλλά και το δεκαδικό σύστημα με τα

65. *Μοῦσαι*, 353.170-354.209.

66. *Μοῦσαι*, 354.216-217.

67. *Μοῦσαι*, 355.225-234 πβ. και το ποίημα του Νικόλαου Καλλικλή που, σύμφωνα με τους P. MAGDALINO - R. NELSON (The emperor in Byzantine art of the twelfth century, *BF* 8, 1982, 124-126), συνόδευε παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στο παλάτι του Αλέξιου Α΄ και όπου ο ίδιος ο αυτοκράτορας περιγράφεται στη σκηνή με πρωταγωνιστικό ρόλο στα δρώμενα, ως κρινόμενος.

επίθετα *δεκέβδομος* για τον εβδομηντάρη και *δεκόγδοος* για τον ογδοντάρη. Στην ουσία όμως διαιρεί τον ανθρώπινο βίο στα δύο, στην εποχή της νεότητας και σε εκείνη του γήρατος. Στην εποχή της νεότητας, ο άνθρωπος άγεται και φέρεται από τα πάθη του και είναι απορροφημένος από τις υποχρεώσεις της ζωής, από τις ανάγκες της επιβίωσης. Το γήρας με τα λευκά μαλλιά έρχεται για να ορίσει τη λήξη της σύγχυσης και της αταξίας, το τέρμα της νεότητας, και, φέρνοντας μαζί του τις ελπίδες για τη μέλλουσα ζωή, εμφανίζεται και ως συνώνυμο του θανάτου. Δύο, λοιπόν, οι ηλικίες και στη δεύτερη φαίνεται να ανήκει η δυνατότητα για περισυλλογή και αυτογνωσία και η μέριμνα για την κατάκτηση της αρετής.

Σε επόμενους στίχους του ποιήματος ο Αλέξιος αναγνωρίζει ότι, έως πρόσφατα, οι πολλαπλές του υποχρεώσεις δεν του είχαν επιτρέψει να στοχαστεί το ζήτημα της φύσης του ανθρώπου και να συνειδητοποιήσει τη ρευστότητα του ανθρώπινου βίου και σπεύδει την όψιμη αυτή γνώση του να τη μεταδώσει στον γιό του⁶⁸. Ανάλογη ομολογία ότι οι ευθύνες της αυτοκρατορίας, που του είχαν ανατεθεί άνωθεν, τον απασχολούσαν ημέρα και νύχτα, ώστε να αμελεί την επικοινωνία του με τον θεό, διατυπώνει ο Αλέξιος στον Κύριλλο Φιλεώτη, κατά τη διάρκεια της πρώτης από τις δύο επισκέψεις του στον όσιο και της μακράς συνομιλίας που είχε μαζί του και που εξιστορείται από τον συγγραφέα του *Βίου*, Νικόλαο Κατασκεπηνό⁶⁹.

Οι στίχοι του ποιήματος και το χωρίο του *Βίου* αποτελούν ρητές εκφράσεις του ίδιου προβληματισμού του αυτοκράτορα, που φαίνεται ότι άρχισε να τον απασχολεί σοβαρά σε κάποια χρονική περίοδο της ζωής του, ώστε να επιδιώξει να μοιραστεί τις σκέψεις του με τον όσιο. Γνωρίζοντας, λοιπόν, από την ακολουθία των γεγονότων στον *Βίο* ότι η πρώτη επίσκεψη του αυτοκράτορα στον Κύριλλο έγινε πριν από την ασθένεια του οσίου, το 1105⁷⁰, οπότε ο Αλέξιος ήταν σαρανταοκτώ ετών⁷¹, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συνειδητοποίηση του αυτοκράτορα για τη ρευστότητα της

68. Μουσai, 357.302-311: *τοῖς μὲν καὶ αὐτοὺς καὶ μικρὸν πρόσθεν χρό(νοις) / οὐκ ἔσχον εὐχέρε-αν οὐδ' ἐπὶ χρό(νον) / ἰδεῖν ἑμαυτὸν τῷ συνάξει τὰς φρένας / ἔξω ῥυείσας τῇ φορᾷ τῶν πραγμάτων, / καὶ γνῶσμαι παῖ καὶ σκοπήσω καὶ μάθω, / ἥ τις ποτ' ἐστὶν ἡ βροτῶν αὕτη φύσις, / καὶ πῶς συνέστη καὶ λελυμένη ῥέει / πρὸς τὴν ἀπ' ἀρχῆς συνδραμοῦσαν τετράδα' / ἐπεὶ δ' ἐπέγγων συστραφεὶς μόλις ἔσω / σπεύδω διδάσκειν, εὖ δὲ δρῶν ἄκουέ μου.*

69. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 226, Κεφ. 47, §1: *Οἶδας, ἀββᾶ, ὅτι «τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείττονος κατακοσμεῖται». Τοιαύτην γὰρ ἀρχὴν ἐμπιστευθέντος μου παρὰ τοῦ Θεοῦ, εἰ καὶ ἀναξίως, καὶ ὑπὸ τῶν ταύτης φροντίδων ἐξασχολουμένου καὶ δονουμένου νυκτὸς καὶ ἡμέρας τοσοῦτον ὥστε ἐνίστε μὴδὲ μνημονεύειν Θεοῦ. Ἡ διήγησις τῆς συζήτησις τοῦ οσίου με τὸν αυτοκράτορα καταλαμβάνει καὶ τὶς 14 παραγράφους τοῦ κεφαλαίου 47.*

70. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 22.

71. Ἡ γέννησή τοῦ Αλέξιου Α΄ Κομνηνοῦ τοποθετεῖται στο 1057.

ανθρώπινης ζωής και την ανάγκη ενάρτεου βίου με την προσδοκία του «μέλλοντος αιώνας» θα πρέπει να συνέβη στη διάρκεια της πέμπτης δεκαετίας της ζωής του και, σύμφωνα με το ποίημα, στην αρχή των γηραιών του.

3. Πότε αρχίζει το γήρας

Στον *Βίο* του Κύριλλου Φιλεώτη ο Νικόλαος Κατασκεπηνός, που αρεσκόταν στην κατασκευή ετυμολογιών, περιγράφοντας τα βαθιά γεράματα του οσίου, την *ὑπέργηρον ταλαιπωρίαν* του, όπως τα χαρακτηρίζει, ετυμολογεί το γήρας *παρὰ τὸ γῆς ἔρᾶν*⁷², την επιθυμία δηλαδή του καταπονημένου από το βάρος των χρόνων ανθρώπου να βρει τη σωματική ανακούφιση επιστρέφοντας στη γη, από όπου έχει προέλθει. Με αυτή την πολύ ανθρώπινη και παραστατική ετυμολόγηση του Κατασκεπηνού το γήρας φαίνεται να ταυτίζεται με την κατάληξη ουσιαστικά του βίου και η διάρκειά του περιορίζεται στο ελάχιστο.

Στην παράσταση της κυκλικής διαδρομής του τροχού της Ζωής, όπως παραδίδεται από τον Διονύσιο τον εκ Φουρνά, που συμβολίζει τη ματαιότητα του εφήμερου, επίγειου κόσμου και όπου αποτυπώνεται η συμπληρωματική αντίθεση που εμπεριέχεται στο ζεύγος νεότητα/γήρας, οι δύο διαδοχικές φάσεις του ανθρώπινου βίου με τις επιμέρους ηλικιακές διαβαθμίσεις τους εμφανίζονται χρονικά ισότιμες⁷³. Το γήρας αρχίζει αμέσως μετά το κορυφαίο σημείο του κύκλου, όπου η νεότητα μεσουρανάει και ο τροχός ετοιμάζεται να πάρει την κατιούσα.

Ούτε η εκ μέρους του Κατασκεπηνού υποκειμενική ταύτιση του γήρατος με την καταληκτική ώρα του ανθρώπινου βίου ούτε η σχηματική απεικόνιση ενός πλήρους κύκλου ζωής απαντούν στο ερώτημα, από ποιά ηλικία και μετά οι Βυζαντινοί άρχιζαν να θεωρούνται γέροι.

Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν είναι εύκολη, αφού οι συχνές αναφορές των πηγών σε γέροντες δεν περιλαμβάνουν απαραίτητα και την αριθμητική τους ηλικία και οσάκις αυτό συμβαίνει αφορά σε ανθρώπους πενήντα ετών και άνω, που, όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα, βρίσκονταν ήδη σε προχωρημένο γήρας. Η απουσία εξάλλου κάθε αριθμητικής ή άλλης ένδειξης για την ώριμη ηλικία επιτείνει το πρόβλημα και μας επαναφέρει στην αρχική και γενικά αποδεκτή για όλες τις κοινωνίες θέση ότι όποιος δεν ήταν νέος ήταν γέρος, ανακυκλώνοντας το ερώτημα.

Ηλικιακοί, ωστόσο, περιορισμοί που ίσχυαν για ορισμένες βασικές δραστηριότητες των Βυζαντινών σε συσχετισμό και με τα όσα γνωρίζουμε για τον μέσο όρο ζωής

72. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΦΙΛΕΩΤΗΣ, 260, Κεφ. 55, §1: *Γῆρας γὰρ λέγεται παρὰ τὸ γῆς ἔρᾶν*.

73. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (βλ. σημ. 11), 213-215.

τους μαρτυρούν μερική περιθωριοποίησή τους λόγω ηλικίας και υπαγωγή τους στην κατηγορία των γερόντων σχετικά νωρίς.

Ο συντάκτης του ποιήματος με νουθεσίες του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού προς τον γιο του Ιωάννη, που συζητήθηκε ήδη, τοποθετεί το τέλος της νεότητας και την έναρξη του γήρατος στην ηλικία των σαράντα ετών, στην αρχή της πέμπτης δεκαετίας, στη διάρκεια της οποίας θεωρεί αναμενόμενο και τον θάνατο. Επισημαίνει, επίσης, ότι οι μεγαλύτερες ηλικίες ως και τα εξήντα χρόνια υπάρχουν, αλλά σταδιακά σπανίζουν, ενώ οι εβδομνητάρηδες αποτελούν την εξαίρεση και οι ογδοντάρηδες απουσιάζουν⁷⁴.

Η άμεση αυτή μαρτυρία του ποιήματος για τη σύντομη διάρκεια της ζωής των Βυζαντινών είναι σε γενικές γραμμές σύμφωνη με τη γνωστή εκτίμηση, που έχει προκύψει από τη μελέτη επιγραφικών δεδομένων της πρώιμης εποχής και μοναστηριακών πρακτικών της ύστερης, ότι ο μέσος όρος ζωής των κατοίκων της αυτοκρατορίας ήταν γύρω στα τριανταπέντε (35) χρόνια και μόνον ένας μικρός αριθμός ξεπερνούσε τα σαρανταπέντε (45) χρόνια⁷⁵. Σε ό,τι αφορά, άλλωστε, τις μεγαλύτερες ηλικίες, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Kazhdan, οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών, Αλέξιος Α΄, Ιωάννης Β΄, Μανουήλ και Ανδρόνικος πέθαναν στα εξηνταέξι (61), πενήνταέξι (56), πενήνταεπτά (57) και εξηνταδύο (62) χρόνια αντίστοιχα, ενώ το εβδομηκοστό πρώτο (71) έτος υπολογίστηκε ως η ηλικία θανάτου δεκαπέντε λογίων, που έζησαν στο διάστημα από τα τέλη του ενδέκατου ως τα τέλη του δωδέκατου αιώνα⁷⁶. Οι άνθρωποι της ηλικίας αυτής ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και αν δεν ήταν και τόσο δυσεύρετοι, όσο λέει ο συντάκτης του ποιήματος, οπωσδήποτε όμως αποτελούσαν μία μειοψηφία, που οι καλύτερες συνθήκες ζωής της

74. Βλ. παραπάνω, 146. Με ανάλογο τρόπο σχολιάζει τη διάρκεια της ζωής των Βυζαντινών τον δέκατο αιώνα και ο Νικόλαος Μυστικός σε επιστολή του προς τον βούλαγαρο ηγεμόνα Συμεών, βλ. R. J. H. JENKINS - L. G. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of Constantinople. Letters*, Washington, D.C. 1973, επιστ., αρ. 29, 200.44-49: *Ἡδὴ τὴν νεότητι ὑπερέλασας· ἄπιστος μὲν γὰρ καὶ νεότητι τὸ παραμένειν τῷ βίῳ ἢ ἐλπίς· ὁπότε δὲ τὴν νεότητι ὑπερβῶμεν, καὶ μάλιστα πρὸς τὸ ἐξηκοστὸν καταντήσωμεν ἔτος, ὧστις καὶ σὺ τυχὼν πλησιάζεις ἢ οὐ πολὺ πόρρω ἀφίστηκας, τί δεῖ λογίζεσθαι; Πρὸς γὰρ τὸ ἐβδομηκοστὸν σπάνιοι τῶν ἀνθρώπων ἀναβαίνουνσιν, ὥς ἐπὶ πλείστον δὲ ὀρώμεν τὸ ἀνθρώπινον γένος κάτωθεν τούτου τὴν ζωὴν καταστρέφον*

75. Αγγελική ΛΑΪΟΥ-ΘΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ ἀγροτική κοινωνία στὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχὴ*, μετάφραση Αἰγλαΐα ΚΑΣΔΑΓΛΗ (Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης), Αθήνα 1987, 347-389· Alice Mary TALBOT, *Old age in Byzantium*, *BZ* 77, 1984, 267-268· Αντωνία ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο θεσμός της οικογένειας στὴν Ἡπειρο κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα*, Αθήνα 1990, 28· Η ΙΔΙΑ, *Νέοι καὶ γέροι στὴν κοινωνία τῆς Ἡπείρου κατὰ τὴν ὕστερη ἐποχή, Πρακτικὰ Διεθνούς Συμποσίου γιὰ τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου (Ἀρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Ἀρτα 1992, 335-337.

76. A. KAZHDAN, *Two Notes on Byzantine Demography of the Eleventh and Twelfth Centuries*, *BF* 8, 1982, 116-117.

εξασφάλιζαν τη μακρομέρευση. Την πρόωρη, αντίθετα, θνησιμότητα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα υπαινίσσεται το σχόλιο του μητροπολίτη της Κέρκυρας Βασίλειου Πεδιαδίτη, στα τέλη του δωδέκατου αιώνα, ότι λόγω των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης στο νησί *παρά τοῖς Κερκυραίοις ὁ πεντηκονταετής ἐστὶν ἐσχατόγηρος, καὶ ὥς ἂν τὸν Ἰάρεδ θαυμάσαις αὐτὸν ὡς μακροβιώτατον, οὕτω τὸν ἑξηκονταετῆ ὁ Κερκυραῖος*⁷⁷.

Η άποψη ότι η ηλικία των σαράντα ετών σήμαινε την αρχή του γήρατος, που στο ποίημα συνδέεται με τη θρησκευτικότητα και την προσήλωση του ανθρώπου στο όραμα της μέλλουσας ζωής, φαίνεται να υιοθετείται και από την Εκκλησία σε ένα ζήτημα θεσμικό, όπως είναι ο γάμος και ειδικότερα στον προσδιορισμό του αριθμού των επιτρεπόμενων γάμων.

Σύμφωνα με τον *Τόμο τῆς ἐνώσεως*, που εκδόθηκε το 920 επί Κωνσταντίνου Ζ΄ για να τερματίσει τη διαμάχη που είχε προκαλέσει η τεταρτογαμία του Λέοντος Σ΄ και παρέμενε με ισχύ νόμου σε όλη τη βυζαντινή περίοδο, ο τέταρτος γάμος απαγορεύεται ρητά, ο πρώτος και ο δεύτερος επιτρέπονται, έφ’οσον δεν έχει προηγηθεί αρπαγή ή πορνεία, ενώ ο τρίτος επιτρέπεται υπό ορισμένες προϋποθέσεις σχετικές με την ηλικία και την ύπαρξη ή μη παιδιών από τους προηγούμενους γάμους.

Για τους σαραντάρηδες άνδρες με παιδιά ο τρίτος γάμος είναι ασυγχώρητος, γιατί θεωρείται ότι δεν εξυπηρετεί παρά την *ἑξῶρη ἐπιθυμία* του ενδιαφερόμενου, θέτοντας συγχρόνως σε κίνδυνο την ασφάλεια των παιδιών, ενώ για τους σαραντάρηδες χωρίς παιδιά ο τρίτος γάμος τιμωρείται με πενταετή αποκλεισμό από τη θεία κοινωνία. Ο τριαντάρης με παιδιά που προβαίνει σε τρίτο γάμο είναι επίσης ασυγχώρητος, γιατί υποκινείται αποκλειστικά και μόνο από την *ἀκρασία* και τιμωρείται με τετραετή αποκλεισμό από τη θεία μετάληψη, ενώ ο γάμος του τριαντάρη χωρίς παιδιά, που επιθυμεί να τεκνοποιήσει, συγχωρείται⁷⁸. Η διάκριση μεταξύ του τριαντάρη και του σαραντάρη άνδρα με παιδιά στο ζήτημα της τριτογαμίας υποδηλώνει ότι για την Εκκλησία, που ως μοναδικό σκοπό του γάμου δεχόταν την τεκνοποιία και τη δημιουργία οικογένειας, η συνυφασμένη με τον γάμο σεξουαλική δραστηριότητα αντιμετωπίζεται με κάποια επιείκεια για τον πρώτο όχι όμως και για τον δεύτερο· η δική του επιθυμία θεωρείται *ἑξῶρη*, ασύμβατη δηλαδή με την ηλικία του.

Σε συνοδικό σημείωμα του χαρτοφύλακα Θεόδωρου Βαλσαμώνος, όπου με εισήγηση του μητροπολίτη Αθηνών Νικόλαου η Σύνοδος καλείται να εξετάσει τα δεδομένα και να αποφανθεί για τη νομιμότητα επικείμενου τρίτου γάμου του συγγενή του Μιχαήλ, ενός χήρου και άτεκνου άνδρα κοντά στα σαράντα, που δεν επιθυμούσε να

77. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα*, Αθήνα 1882, 48-49.

78. *JGR*, 1, 194-195.

τιθασεύσει τα πάθη της σάρκας, ήθελε όμως να αποφύγει την πορνεία –και αποφαίνεται θετικά–, υπογραμμίζεται η κοινωνική ευαισθησία που χαρακτηρίζει τον *Τόμο της ένωσης* στο ζήτημα της τριτογαμίας σε σχέση με την προγενέστερη νομοθεσία της Εκκλησίας, όπου *ὁ χρόνος ἡλικίας τελειοτέρας καὶ ἀτελοῦς καὶ γήρως ἐγγύτης καὶ δυναστεία νεότητος καὶ γνησίων παίδων διαδοχὴ καὶ στέρσεις* δεν λαμβάνονταν υπόψη και ο τρίτος γάμος αποκλειόταν αδιακρίτως ως *ρύπασμα*⁷⁹.

Η απαγόρευση του *Τόμου της ένωσης* για τους σαραντάρηδες με παιδιά μνημονεύεται και σε μεταγενέστερη πατριαρχική πράξη, αποδιδόμενη στον Αθανάσιο Α' (1289-1293) περί τριτογαμίας, όπου επίσης σημειώνεται και η θέση της Εκκλησίας ότι σε περιπτώσεις παραβάσεων, δηλαδή μη ιερολογημένων συμβιώσεων, η τρίτη γυναίκα θα θεωρείται παλλακή και η ίδια καθώς και τα τυχόν παιδιά από τέτοιες συμβιώσεις δεν θα έχουν κανένα κληρονομικό δικαίωμα· νόμιμοι κληρονόμοι θα είναι μόνο τα παιδιά από τους προηγούμενους γάμους ή οι εκ πλαγίου συγγενείς ή, τέλος, το δημόσιο. Η διευκρίνιση αυτή εισάγεται με τη φράση: *Ἐπεὶ δὲ πολλοὶ καὶ ἐν γήρᾳ ὄντες καὶ παῖδας ἔχοντες τὸν ὄρον τῆς ἀγίας ταύτης συνόδου παραγραφόμενοι οὐκ ἱερολογούνται μὲν ... γυναικας δὲ ἄγονται καὶ ὡς νομίμοις γαμεταῖς αὐταῖς χρώμενοι...*, και καταλήγει: *ὀρίζομεν ἀπὸ τοῦ νῦν, εἴ τις εὕρεθεῖν τεσσαρακονταετῆς, παίδων προῦπαρχόντων αὐτῷ, τρίτην γυναῖκα ἀγόμενος παντελῶς ἄνευ ἱερολογίας...*⁸⁰. Από τη διατύπωση αυτή, όπου η απαγόρευση, ενώ αρχικά αναφέρεται με τρόπο γενικό σε γέροντες με παιδιά, στη συνέχεια εξειδικεύεται στους άνδρες των σαράντα ετών με παιδιά, εύλογα συνάγεται ότι για το κανονικό δίκαιο οι σαραντάρηδες που είχαν ολοκληρώ-

79. Α. ΠΑΥΛΟΝ, Συνοδική πράξις τοῦ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχου Χαρίτωνος (1177-1178) περὶ τοῦ τρίτου γάμου μεθ' ἑρμηνείαν τοῦ Θεοδοῦρου Βαλσαμώνος, *VizVrem* 2, 1895 (ανατύπωση 1962), 510. Ο μνημονευόμενος μητροπολίτης Αθηνῶν Νικόλαος εἶναι ὁ Νικόλαος Ἀγιοθεοδωρίτης († 1175), βλ. V. GRUMEL - J. DARROUZÈS, *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople 715-1206*, Παρίσι 1989, αρ. 1143, όπου η συνοδική πράξη ἀνάγεται στην πατριαρχεία του Μιχαήλ Γ' του του Αγκιάλου (1170-1178), αφού τότε ο Θ. Βαλσαμών ασκούσε χρέη καρτοφύλακα, και ὁχι του Χαρίτωνα, ενώ η ακριβέστερη χρονολόγησή της χαρακτηρίζεται προβληματική· βλ. και Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1985, 304 και σημ. 37. Ἀς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι και ὁ ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ (*Ἐπιστολαί*, PG 32, στήλ. 199), ἐπισημαίνει ὅτι τρίτος γάμος δεν προβλέπεται ἀπὸ τὸν νόμο και τὸν χαρακτηρίζει ὡς *ρύπασμα τῆς Ἐκκλησίας* θεωρεῖ ωστόσο ὅτι εἶναι προτιμότερος ἀπὸ τὴν *ἀνεμμένην πορνείαν*.

80. Eleftheria PAPAGIANNI - Sp. TROIANOS, Ein Patriarchalakt über die dritte Ehe, *Fontes Minores* 10, Φραγκφούρτη 1998, 510. Μολονότι στο ἔγγραφο δεν δηλώνεται ὁ πατριάρχης που τὸ ἐξέδωσε, οἱ συγγραφεῖς τὸ ἀποδίδουν στὸν Αθανάσιο Α' ἐξαιτίας τοῦ ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος που ὁ πατριάρχης αὐτὸς ἐκδήλωσε για τὴν προστασία τοῦ ἐννομοῦ γάμου. Για τὴ στάση τοῦ Αθανασίου Α' στὸ ζήτημα αὐτὸ, βλ. και Σπ. ΤΡΩΙΑΝΟΣ, *Εγκύκλιος ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Αθανασίου Α' πρὸς τοὺς νεοχειροτονημένους ἀρχιερεῖς, Χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου*, Αθήνα 2000, 462-463.

σει τον αναπαραγωγικό τους προορισμό⁸¹ εγγράφονταν, τουλάχιστον οριακά, στην κατηγορία των γερόντων.

Με την κατάταξη των σαραντάρηδων πατεράδων στους άνδρες που βρίσκονταν στην αρχή της βιολογικής τους παρακμής⁸² η Εκκλησία αποσκοπούσε, ασφαλώς, να κατοχυρώσει την ευκοσμία του χριστιανικού γάμου, αλλά επίσης και να ελέγξει την αλόγιστη τεκνοποιία, προστατεύοντας με τον τρόπο αυτόν την οικογενειακή παρουσία και τους νόμιμους δικαιούχους της. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνει η ευνοϊκότερη αντιμετώπιση των συνομηλίκων τους χωρίς παιδιά, μαζί βέβαια με το ενδιαφέρον της για την κάλυψη τόσο των σταθερών δημογραφικών αναγκών εξαιτίας της γενικά υψηλής θνησιμότητας, όσο και του πιεστικού κοινωνικού αιτήματος για περισσότερους γάμους, σχετιζόμενου πιθανότατα και με την υψηλότερη συγκριτικά με τους άνδρες γυναικεία θνησιμότητα⁸³.

Τα σαράντα χρόνια δεν ήταν μόνον οριακή ηλικία για τη σύννομη σύναψη τρίτου γάμου και τη δημιουργία καινούργιας οικογένειας. Ήταν επίσης και το ηλικιακό όριο για την κατάταξη σε δυνάμεις του *θεματικού* στρατού και των *ταγμάτων*, όπου η επιλογή γινόταν με βάση συγκεκριμένα κριτήρια και η σωματική ευρωστία ήταν από τα προαπαιτούμενα.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που έχει συλλέξει ο J. Haldon από Τακτικά και *Βίους* αγίων ως και τον δέκατο αιώνα, μεταξύ των εθελοντών που παρουσιάζονταν για στρατολόγηση επιλέγονταν εκείνοι που είχαν συμπληρώσει τα δεκαοκτώ ή τα είκοσι τους χρόνια και δεν είχαν υπερβεί τα σαράντα⁸⁴. Δεῖ δὲ στρατιώτας ἐκλέγεσθαι μὴ τοὺς ἄγαν νέους μήτε μὴν γέροντας, τουτέστιν μήτε ἐλάττους τῶν εἴκοσι ὄντας ἐτῶν μήτε μὴν ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα, σημειώνεται στα Τακτικά του Λέοντος Σ', όπου περιγράφονται τα χαρακτηριστικά του πεζικάρου⁸⁵. Με διαφορές μικρές στο σύνολό τους

81. Τόσο η πολιτεία όσο και η Εκκλησία δέχονταν ως νόμιμη ηλικία για τον πρώτο γάμο των αγοριών τα 14 χρόνια. Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ (*Ἱερὰ παράλληλα*, PG 95, στήλ. 1109), αναπτύσσοντας το Ιπποκράτειο σύστημα για τη βιολογική εξέλιξη του ανθρώπου, παρατηρεί ότι: *Δυνατὸν ἐν τριακοστῷ ἔτει αὐτὸν ἄνθρωπον πάμπαν γενέσθαι. Ἡβῶν μὲν περὶ τὴν τεσσαρεσκαίδεκάτην ἡλικίαν, ἐν ᾗ σπεῖρει, τὸ δὲ σπαρὲν ἐντὸς ἐνιαυτοῦ γενόμενον, πάλιν πεντεκαίδεκάτῳ ἔτει τὸ ὅμοιον ἑαυτῷ γεννᾷν.*

82. Ας σημειωθεί ότι στην ηλικία των σαράντα ετών τοποθετεί την αρχή της βιολογικής γήρανσης και ο διάσημος άραβας ιατρός και φιλόσοφος Αβικέννας (980-1037), βλ. W. SUDER, *L'initium senectutis nell'Impero Romano e Medio Evo, Actes du 110e congrès national des Sociétés Savantes, Montpellier 1985: Santé, médecine et assistance au moyen âge*, τ. 1, Παρίσι 1987, 65-79, ιδιαίτερα 72.

83. Βλ. TALBOT, *Old Age in Byzantium*, 268.

84. J. F. HALDON, *Byzantine Praetorians. An administrative, institutional and social Survey of the Opsikion and Tagmata, c.580-900* [Ποικίλα Βυζαντινά 3], Βόνην 1984, 301-302.

85. Τακτικά Λέοντος, εκδ. Α. DAIN, *Sylloge Tacticorum, quae olim «inedita Leonis Tactica» dicebatur*, Παρίσι 1938, κεφ. 36.1.

και καμία στο ζήτημα της ηλικίας επαναλαμβάνονται τα απαιτούμενα από τον νεοσύλληκτο προσόντα και στη *Στρατηγική ἔκθεσι* του Νικηφόρου Φωκά και στην αναθεωρημένη και εκτενέστερη παράφρασή της, που περιέχεται στα Τακτικά του Νικηφόρου Ουρανού⁸⁶.

Για τους επόμενους αιώνες με εξαίρεση το λεγόμενο *Στρατηγικὸν τοῦ Κεκαυμένου*, που συντάχθηκε στο τελευταίο τέταρτο του ενδέκατου αιώνα και δεν αποτελεί αντιπροσωπευτική περί πολέμου πραγματεία, δεν έχουμε άλλα Τακτικά. Οι αλλαγές, άλλωστε, στην οργάνωση του θεματικού στρατού και η σταδιακή παρακμή του από τα μέσα περίπου του ενδέκατου αιώνα και μετά⁸⁷ δεν πρέπει να επηρέασαν τις σχετικές με την ηλικία προδιαγραφές κατά τη στρατολόγηση των μισθοφόρων, που επάνδρωναν στο εξής τα *τάγματα* είτε τα επιφορτισμένα με τη φρούρηση του αυτοκράτορα και της πρωτεύουσας είτε τα νεοϊδρυθέντα για την υπεράσπιση των επαρχιών της περιφέρειας.

Ο ηλικιακός έλεγχος που ασκούσαν τόσο η πολιτεία κατά την επιλογή εύρωστων νεοσυλλέκτων για την καλύτερη άμυνα του κράτους, όσο και η Εκκλησία στην αναπαραγωγή και τη δημιουργία υποδειγματικής οικογένειας, δείχνει ότι για τους δύο βασικούς αυτούς τομείς της δραστηριότητας των κατοίκων της αυτοκρατορίας η ηλικία των σαράντα ετών ήταν αποδεκτή ως ο βιολογικός σταθμός, που οριοθετούσε το τέλος της νεότητας και ισοδυναμούσε με την αρχή της παρακμής, με προανάκρουσμα του γήρατος. Οι άνδρες της ηλικίας αυτής, που είχαν διανύσει το μεγαλύτερο μέρος της ενεργού ζωής τους, δεν νομιμοποιούνταν στο εξής να δημιουργούν οικογένειες και να τεκνοποιούν κατά βούληση και, ενώ συνέχιζαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο στράτευμα ως απλοί στρατιώτες⁸⁸, δεν θεωρούνταν πλέον κατάλληλοι για τις τάξεις των επιλέκτων.

Ανάλογες νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικές με την ηλικία εξόδου από δημόσιες και εκκλησιαστικές υπηρεσίες δεν υπήρχαν. Το γεγονός, όμως, ότι η ηλικία των σαράντα

86. *Στρατηγική ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότης*, εκδ. E. McGeer, *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century* [Dumbarton Oaks Studies 33], Washington, D.C. 1995, Κεφ. 1.1-3: *Πρέπον ἄρα καὶ ὀφειλόμενόν ἐστιν ... ἐκλέξασθαι ἄνδρας ὀπλίτας εὐμήκεις τὰς ἡλικίας καὶ πλεῖον τῶν τεσσαράκοντα μὴ ὄντας χρόνων, καὶ Ἐκ τῶν Τακτικῶν Νικηφόρου τοῦ Οὐρανοῦ*, εκδ. McGeer, ὁ.π., Κεφ. 56.1-3: *Ἀρμόζει ἐκλέξασθαι πεζοὺς στρατιώτας ... ἄνδρας μεγάλους καὶ νεωτέρους μὴ ὄντας πλέον τῶν τεσσαράκοντα χρόνων*.

87. Βλ. για το ζήτημα αυτό, Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ.ε.*, Θεσσαλονίκη 1985, 139-148.

88. Η διάρκεια της στρατιωτικής θητείας στον θεματικό και, πιθανότατα, και τον ταγματικό στρατό υπολογίζεται σε δώδεκα το λιγότερο ή δεκαοκτώ ως είκοσι χρόνια, βλ. Haldon, *Byzantine Praetorians*, 302, 325.

ετών αποτελούσε τόσο για την εξαιρετικά σημαντική για την κοινωνία σταδιοδρομία του οικογενειάρχη⁸⁹, όσο και για εκείνη του στρατιώτη το προοίμιο για την είσοδο στη γεροντική περίοδο της ζωής, σε συνδυασμό μάλιστα και με τον χαμηλό μέσο όρο ζωής των Βυζαντινών, είναι επαρκής ένδειξη ότι η πέμπτη δεκαετία ήταν μεταβατική και κρίσιμη και ότι το κυρίως γήρας αφορούσε εκείνους που έφθαναν στο τέλος της διαδρομής της.

Γέρος δηλώνει στα πενήντα του χρόνια ανώνυμος κάτοικος της Κωνσταντινούπολης σε επιστολή του προς την Ειρήνη Δούκαινα, τη σύζυγο του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, όπου εξιστορεί τα του βίου του και περιγράφει την κατάστασή του, ζητώντας τη συνδρομή της αυτοκράτειρας: είχε εξαναγκασθεί σε παραίτηση από θέση έμμισθου που κατείχε (*τῆς δημοσίου καθέδρας τὸ πόρισμα εἶχον οὐδέν τι ἀφυῆς ὧν*), κατόρθωσε όμως να αντεπεξέλθει ικανοποιητικά στις βιωτικές του ανάγκες με την προστασία, πρώτα, του μακαρίτη επισκόπου Κίτρους, που τον εγκατέστησε σε *καλύβη* (μονούδριο;) και του χορηγούσε άφθονα τα προς το ζην, και, έπειτα, του επίσης μακαρίτη αδελφού της αυτοκράτειρας, που είχε διορίσει τον ίδιο επιστάτη σε αμπελώνα του (*ἐπιστάτην με τοῦ ἀμπελῶνος καὶ οἶον ἀμπελουργὸν καταστήσας*) και είχε εκμισθώσει τους ανθρώπους του (*τὸν μετ' ἐμοῦ λαόν*) για να τον καλλιεργούν. Έτσι για αρκετό διάστημα είχε περάσει, πρώτα, *ζωὴν χρυσὴν καὶ ἀπράγμονα*, μακριά από την τύρβη του βίου και, έπειτα, ασχολούμενος με την επίβλεψη της καλλιέργειας του αμπελώνα. Ο θάνατος όμως και των δύο προσταίων του τον άφησε χωρίς δουλειά, τον έρριξε στην ανέχεια (*ἐμοί τε ἄσπαρτον τῆς ἐν κόσμῳ δουλείας καὶ προσόδου βιωτικῆς τὸ πεντηκοστόν μου ἔτος τοῦτο*), την ώρα που ήταν πια γέρος και άρρωστος (*πολύνοσος καὶ γέρων ἀμπελουργός*). Και ζητεί από την Ειρήνη να του χορηγήσει σε μνήμη του αδελφού της *ἀδελφῆτο ἐξωμονιῆτο* στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων για τον ίδιο και τους εργάτες του αμπελώνα, με αντάλλαγμα να συνεχίσουν να τον καλλιεργούν και μαζί με αυτόν να φροντίζουν και τον δικό της αμπελώνα⁹⁰.

89. Για τη σημασία της οικογένειας ως παράγοντα σταθερότητας της βυζαντινής κοινωνίας, βλ. KAZHDAN - EPSTEIN, 'Αλλαγές, 160-165· A. KAZNTAN, Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματά της, *Μνήμων* 12, 1989, 207-209.

90. Βλ. S. G. MERCATI, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, *BZ* 6, 1897, 131, 138-139. Η ιδιότητα του ανώνυμου συντάκτη του εγγράφου προς την αυγούστα Ειρήνη και άλλων δύο προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνό, που εκδίδονται από τον Mercati, δεν είναι σαφής. Το ύφος του εγγράφου, που βρίθκει από βιβλικούς συμβολισμούς, προδίδει ιερωμένο με μέτρια μόρφωση. Η άποψη του MERCATI (ό.π., 131, 137) ότι ο ανώνυμος ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως αρχιμανδρίτης στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, όπου και ζητεί να γίνει δεκτός ως αδελφατάριος εξωμονίτης, μολονότι πιθανή, δεν τεκμηριώνεται. Για τον θεσμό του αδελφάτου, του οποίου η ίδρυσή τοποθετείται στον ενδέκατο αιώνα, βλ. I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1984, 223-226, όπου διευκρινίζεται ότι πρόκειται για συμ-

Η προσωπική αυτή μαρτυρία του ανώνυμου κωνσταντινουπολίτη αποτυπώνει τα βασικά χαρακτηριστικά της γεροντικής ηλικίας. Μειωμένη δυνατότητα ή και πλήρης αδυναμία για εργασία, ανέχεια, αρρώστια και επιτακτική ανάγκη περίθαλψης ήταν τα παρεπόμενα για όσους η γερή τους κράση μαζί με την καλή τους τύχη τούς είχαν βοηθήσει να φθάσουν στην ηλικία των πενήντα ετών και ενδεχομένως να συνεχίσουν να ζουν το γήρας τους.

4. Το κυρίως γήρας

Η σοφία, η συσσωρευμένη από την εμπειρία της μακρόχρονης ζωής, και τα λευκά μαλλιά, σύμβολο του ενάρετου βίου, είναι τα στερεότυπα χαρακτηριστικά της γεροντικής ηλικίας: οι Πατέρες της Εκκλησίας δεν παύουν να υπογραμμίζουν τις σταθερές αυτές αξίες του γήρατος, καθώς και τον ρόλο του ως προτύπου για την ηθική συγκρότηση των νέων της υπό διαμόρφωση χριστιανικής κοινωνίας⁹¹. Στα πατερικά φωστόσο κείμενα, παρά τις συνεχείς παραινέσεις προς τους νέους να τιμούν και να σέβονται την *πολιάν*, διευκρινίζεται ότι οι αποδιδόμενες στο γήρας αρετές συντιστούν κατάκτηση συνειδητής προσπάθειας μιάς ολόκληρης ζωής και γίνεται επίσης σαφές ότι, συχνά, η προσφιλής και σεβάσμια μορφή του πολιού, σοφού και συνετού γέροντα πολύ απέχει από του να είναι ο κανόνας, ενώ οι παρεκκλίσεις από την υποδειγματική γεροντική συμπεριφορά σπλητεύονται με βδελυγμία. Ενδεικτικά της απόστασης που υπήρχε ανάμεσα στο ιδανικό πρότυπο του γέροντα και τους γέροντες κατοίκους των πόλεων κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες είναι τα καυστικά σχόλια του Ιωάννη Χρυσόστομου και η απροκάλυπτη οργή του για την απροθυμία που έδειχναν οι ηλικιωμένοι να εκκλησιάζονται με κατάνυξη, ενώ σύχναζαν με απαράδεκτο ενθουσιασμό στον ιππόδρομο:

«Γέροι άνθρωποι φθάνουν εκεί [στον ιππόδρομο] τρέχοντας πιο γρήγορα και από θαλερούς νέους, ντροπιάζοντας τα λευκά τους μαλλιά, εκθέτοντας τα τόσα χρόνια τους σε κοινή θέα, γελοιοποιώντας το ίδιο το γήρας. Και, όταν βρεθούν εδώ [στην εκκλησία] νοιώθουν τάχα ζάλη, δεν μπορούν να βολευτούν, παρακολουθούν γεμέ-

βόλαιο μεταξύ μονής και ιδιώτη, που προβλέπει τη δέσμευση της μονής να χορηγεί σιτηρέσιο στον συμβαλλόμενο ιδιώτη ως το τέλος της ζωής του έναντι χρηματικού ποσού ή ακίνητου αγαθού που εκείνος της εκχωρούσε προκαταβολικά. Στον εξωμονίτη αδελφατάριο η μονή δεν παρείχε και στέγη, ενώ ο εσωμονίτης στεγαζόταν μέσα στη μονή. Βλ. και P. M(AGDALINO), «adelphaton», *ODB*, τ. 1, 19. Στην περίπτωση του γέροντα αμπελουργού ο υποψήφιος αδελφατάριος αντί της καταβολής του συνήθους τιμήματος αντιπροτείνει την αμπελουργική εργασία.

91. βλ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ, *Ίερά Παράλληλα*, κεφ. Δ' «Περὶ γερόντων καὶ παλαιῶν ἀνδρῶν καὶ ὡς χρὴ τιμᾶσθαι αὐτούς», *PG* 95, στήλ. 1305-1308.

νοι πίσω τη θεία λειτουργία, προφασιζόμενοι ότι είναι στενάχωρα, αποπνυκτικά και άλλα τέτοια· ενώ εκεί, με τα κεφάλια τους ακάλυπτα, εκτεθειμένα στον ήλιο, τσαλαπατημένοι και σπρωγμένοι, στρυμωγμένοι για τα καλά και κακοποιημένοι με μύριους άλλους τρόπους, δείχνουν πανευτυχείς σαν σε ανθόσπαρτο λιβάδι»⁹².

Την εικόνα αυτή του γέροντα από την καθημερινή ζωή στις πόλεις της πρώιμης εποχής, όπου οι συνθήκες του πρόσφατου εθνικού παρελθόντος διατηρούνταν ακόμη ζωντανές, διαδέχεται δεσπόζουσα ως και τον δέκατο αιώνα η εξαύλομένη, ιδανική γεροντική μορφή των αγιολογικών κειμένων, που η Εκκλησία προώθησε τη συγγραφή και διάδοσή τους, ώστε να προσελκύσει τους ανθρώπους στους κόλπους της και να εδραιώσει την εξουσία της.

Τα γηροκομεία και τα άλλα ευαγή ιδρύματα, που ιδρύονται στο πλαίσιο της *φιλανθρωπίας* του βυζαντινού αυτοκράτορα, και η μέριμνα των μοναστηριών και της Εκκλησίας για τη σίτιση και περίθαλψη γερόντων και άλλων αναξιοπαθούντων, διατηρούν συνεχώς στο προσκήνιο και δίπλα στο παγιωμένο, συμβολικό πρότυπο του ενάρετου, σοφού και σεβάσμιου γέροντα την κοινωνική διάσταση του γήρατος με τη φτώχεια, την αρρώστια, την αδυναμία για εργασία.

Η εξέλιξη στην αποτύπωση της καθημερινής ζωής και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διερεύνηση και προβολή της ανθρωπίνης φύσης, σωματικής και ψυχικής, και της ανθρωπίνης συμπεριφοράς, που εμφανίζονται στα κείμενα της κοσμικής γραμματείας του ενδέκατου και κορυφώνονται σε εκείνα του δωδέκατου αιώνα⁹³, συμβάλλουν στην αποδέσμευση και του στατικού έως τότε, συμβολικού λόγου για το γήρας, που αρχίζει πλέον να συζητείται, να σχολιάζεται και να αποκτά τη δική του φωνή.

Οι συγγραφείς των κειμένων που μιλούν για τα γηρατεία, άνθρωποι προχωρημένης κατά κανόνα ηλικίας, έχουν την ευχέρεια, σε αυτή τη φάση της ζωής τους, με βάση και την προσωπική τους εμπειρία να περιγράφουν και να σχολιάζουν το γήρας. Στα έργα τους περιγράφονται οι φυσικές, σωματικές αλλοιώσεις που προδίδουν την έλευση του γήρατος, οι δυσλειτουργίες του οργανισμού και οι αναπηρίες, ο αντίκτυπος της γήρανσης στη λειτουργία του πνεύματος, την ετοιμότητα της μνήμης, τη μάθηση και

92. ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ, «Λόγος Δ΄ για την Άννα», *PG* 54, στήλ. 661· βλ. και G. MINOIS, *La vieillesse dans la littérature religieuse du haut moyen-âge, Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*. Université de Haute Bretagne, Rennes 92, 1985, 389-401, όπου σταχυολογούνται και σχολιάζονται οι πληροφορίες των χριστιανών συγγραφέων για την κακή διαγωγή και τα πολλά ελαττώματα των γέροντων, που τους χαρακτηρίζουν ως άτομα ασεβή, ευερέθιστα, δειλά, αχάριστα, επιρρεπή στον αλκοολισμό, την ιεμπελιά και την ψευδολογία.

93. MAGDALINO, *The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium* (βλ. σημ. 3), 37· KAZHDAN - EPSTEIN, *Ἀλλαγές*, 311-317 και 252-257.

τον στοχασμό, τα συναισθήματα που γεννά η αμετάστροπη σωματική και διανοητική κατάπτωση, οι συνακόλουθες, τέλος, χαρακτηρολογικές μεταβολές που διαπιστώνονται στη συμπεριφορά ηλικιωμένων ατόμων. Στον λόγο τους, που δεν χαρακτηρίζεται πάντοτε από πρωτοτυπία, αναμειγνύουν συχνά αντιπροσωπευτικά για το γήρας αποφθέγματα της αρχαίας γραμματείας και ρήσεις βιβλικές, συνδυάζοντας με τον τρόπο αυτόν την προσωπική με τη διαχρονική εμπειρία για τα πάθη της γεροντικής ηλικίας. Από τις διηγήσεις τους αναδεικνύεται η στάση τους απέναντι στα γηρατειά ως βίωμα προσωπικό, ενώ διαφαίνεται επίσης η θέση και αντιμετώπιση της γεροντικής ηλικίας μέσα σε μία κοινωνία νέων βασικά ανθρώπων, όπως η βυζαντινή.

Οι επιστολές, το γραμματειακό είδος που επιτρέπει περισσότερο από κάθε άλλο την προσωπική έκφραση, αλλά και οι εγκωμιαστικοί και άλλοι πεζοί ή έμμετροι λόγοι, όπου την εποχή αυτή οι συγγραφείς δεν διστάζουν να παρεμβάλλουν προσωπικές απόψεις και εμπειρίες, πληροφορούν για το γήρας των ίδιων των συντακτών τους, ενώ οι ανοίκειες συμπεριφορές των ηλικιωμένων αυτοκρατόρων περιγράφονται με κριτική διάθεση από τους ιστοριογράφους και οι αντίστοιχες των κοινών θνητών σχολιάζονται με καυστικότητα σε σκωπικά ποιήματα.

4.1 Το γήρας του Ιωάννη Απόκαυκου και του Μιχαήλ Χωνιάτη. Οι ηλικιωμένοι λειτουργοί στην εκκλησιαστική και τη δημόσια διοίκηση

Διεξοδική περιγραφή των σωματικών και πνευματικών επιπτώσεων του γήρατος από βιώματα προσωπικά περιέχεται στις επιστολές δύο σύγχρονων εκκλησιαστικών ανδρών του δωδέκατου και των αρχών του δέκατου τρίτου αιώνα, του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη (1138-1222) και του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου (1153/60-1233/4)⁹⁴. Ενεργοί και οι δύο ως το τέλος σχεδόν της ζωής τους στα ποιμαντορικά τους καθήκοντα, συνεργάτες σε θέματα εκκλησιαστικής διοίκησης στον ελλαδικό χώρο, όπου είχαν ταχθεί να υπηρετήσουν, με ανάλογες ανησυχίες και φροντίδες, μιλούν κατά κόρον για το γήρας τους στα κείμενά τους, που τα χαρακτηρίζει η κοινή τους λογισσύνη και αρχαιογνωσία.

Και οι δύο αρχίζουν να μνημονεύουν στις επιστολές τους το γήρας τους στην πολύ προχωρημένη ηλικία των εβδομήντα περίπου χρόνων. Ο Χωνιάτης μετά το 1206, εξόριστος στην Κέα, όπου είχε καταφύγει διωγμένος από τους λατίνους κατακτητές

94. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, εκδ. Foteini KOLOVOY, *Michaelis Choniatae, Epistulae* [CFHB 41], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2001· Ν. Α. ΒΕΗΣ, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), *BNJ* 21, 1971-1974 (1976) (στο εξής: ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21), 55-243.

των Αθηνών· ο κατά μία σχεδόν εικοσαετία νεότερός του Απόκαυκος, γύρω στο 1222, μετά από αρρώστια σοβαρή που τον έπληξε και από την οποία δυσκολεύτηκε πολύ να αναρρώσει. Παραλήπτες των επιστολών είναι συνήθως ιερωμένοι ισόβαθμοι ή κατώτεροί τους ιεραρχικά, με τους οποίους διατηρούσαν αλληλογραφία για υποθέσεις της δικαιοδοσίας τους, κάποτε και φιλικές σχέσεις, ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης και ο ηγεμόνας της Ηπείρου, Θεόδωρος Κομνηνός Δούκας.

Κοινή παραδοχή για τους δύο υπέργηρους μητροπολίτες είναι ότι το γήρας και η ασθένεια είναι καταστάσεις ταυτόσημες και ότι η μόνη διαφορά μεταξύ τους είναι, όπως επισημαίνεται στο αρχαίο ρητό, ότι το γήρας είναι προγραμματισμένο στον ανθρώπινο οργανισμό από τη φύση, ενώ η αρρώστια όχι⁹⁵.

Ένα άλλο, αποδιδόμενο στον Πλάτωνα, αρχαίο ρητό⁹⁶, δανείζεται ο Μιχαήλ Χωνιάτης για να περιγράψει την πολύ κακή φυσική του κατάσταση και τη διανοητική του εξασθένηση, που δεν του επέτρεπαν να ανταποκριθεί στην πρόσκληση του πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανού να μεταβεί στη Νίκαια: «σε κάθε άνθρωπο που γεννιέται η φύση δανείζει όλα όσα τον συναποτελούν· εκείνος που της τα επιστρέφει γρήγορα παραμένει άψογος· όποιος όμως αναβάλλει και προσπαθεί να αποφύγει την επιστροφή τους είναι υπόλογος και υποχρεωμένος να της καταθέτει ως ενέχυρο τότε το ένα τότε το άλλο από τα μέλη του: τα μάτια, τα δόντια, την ακοή του, ακόμη και την ικανότητα για μάθηση, απομνημόνευση, δημιουργία· έτσι ο υπέργηρος, μισότυφλος, τσιμπλιάρης άνθρωπος παλινδρομεί και γίνεται δύο φορές παιδί».

Και η ορθότητα της αρχαίας ρήσης αποδεικνύεται περίτρανα στη δική μου περίπτωση, καταλήγει ο Χωνιάτης με πίκρα, αλλά και με διάθεση χιουμοριστική:

«Βλέποντάς με λοιπόν η φύση να καθυστερώ εδώ και εβδομήντα χρόνια τα οφειλόμενα, μου πήρε ως ενέχυρο τους πιο πολλούς γομφίους, μου ελάττωσε σε μεγάλο βαθμό την όραση, άρπαξε τα μαλλιά μου και τα τράβηξε δυνατά, ώστε απέμεινα φαλακρός τελείως, μου έδεσε, τέλος, τα πόδια σε ξύλο, όπως έκαναν στους κακούργους. Τόσες είναι οι γεροντικές δυστυχίες που με έχουν κατακλύσει, ώστε, όταν είμαι ανα-

95. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Επιστολαί*, αρ. 174, 279.20-21: ἢ τε γὰρ φυσικὴ νόσος, οὕτω τὸ γῆρας ὀρίζονται οἱ σοφοί, ὥσπερ καὶ τὴν νόσον γῆρας ἐπέσакτον· ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 71, 131.24-25: ἀλλ' ἡ φυσικὴ νόσος, τὸ γῆρας, ἐπαινῶ γὰρ τὸν οὕτως εἰπόντα, καὶ τὸ ἐπικτήτιον γῆρας, αἱ ἀρρώστιαί.

96. ΠΛΑΤΩΝ, *Ἀξίολκος*, 364a-372a, εκδ. J. BRUNET, *Platonis opera*, Οξφόρδη 1900 (ανατύπωση 1967): συνεχεῖς ἀγῶνες. εἴτα λαθὼν ὑπῆλθεν τὸ γῆρας, εἰς ὃ πᾶν συρρεῖ τὸ τῆς φύσεως ἐπικτήριον καὶ δυσαλθέες. κἂν μὴ τις θᾶπτον ὥς χρέος ἀποδιδῶ τὸ ζῆν, ὥς ὀβολοστάτις ἡ φύσις ἐπιστᾶσα ἐνεχυράζει τοῦ μὲν ὄψιν, τοῦ δὲ ἀκοήν, πολλὰκις δὲ ἄμφω. κἂν ἐπιμείνη τις, παρέλυσεν, ἐλωβήσατο, παρήρθρωσεν. ἄλλοι πολυγῆρος ἀκμάζουσιν, καὶ τῷ νῷ δις παῖδες οἱ γέροντες γίνονται. καὶ τοῦτο καὶ οἱ θεοὶ τῶν ἀνθρωπείων ἐπιστήμονες, καὶ οὐς ἂν περὶ πλείστου ποιῶνται, θᾶπτον ἀπαλλάττουσι τοῦ ζῆν.

γκασμένος να βγω από το καμαράκι, πηγαίνω κουτσαίνοντας, στηριγμένος σε καμπυλωτά ραβδιά· όσο για το μυαλό μου, ούτε αυτό πάει καλύτερα, παρακολουθεί την κατάρρευση του σώματός μου»⁹⁷.

Νοσταλγία συγκαλυμμένη για τα νιάτα του που έχουν παρέλθει και θλίψη για το αδύναμο γεροντικό του σώμα υποδηλώνει η σύγκριση της νεότητας και του γήρατος, που γίνεται από τον Απόκαυκο σε επιστολή που απνύθυνε σε νεαρό, προφανώς, αποδέκτη για να τον επαινέσει, όταν έμαθε ότι αποφάσισε να ακολουθήσει τον μοναχικό βίο. Ο μητροπολίτης τον μακαρίζει όχι μόνο για το διάβημά του, αλλά και γιατί το έκανε σε ηλικία νεαρή και όχι οδεύοντας προς το γήρας, όταν η φύση εξασθενεί, το κορμί κυρτώνει, ο μυϊκός τόνος χαλαρώνει και παραλύουν τα γόνατα· ενώ στην ηλικία της νεότητας οι άνθρωποι έχουν τη δύναμη να ορθώσουν το ανάστημά τους για να επιλέξουν τα καλά, οι αρθρώσεις στο σώμα τους είναι δυνατές και οι μύες συγκρατούν γερά τα γόνατα⁹⁸.

Με καλή διάθεση και σε τόνο πολύ φιλικό, αλλά και με τη βεβαιότητα ότι ο λόγος του θα ακουστεί με κατανόηση και αγάπη είναι γραμμένη η επιστολή του Απόκαυκου προς τον παλαιό συμμαθητή και περίπου συνομήλικό του Ευθύμιο Τορνίκη⁹⁹. Στόχος της είναι η αναταλλαγή ειδήσεων και η διατήρηση της επαφής μεταξύ τους.

Ο μητροπολίτης περιγράφει παραστατικά τη γεροντική φάση της ανθρωπίνης ζωής, όπου και οι δύο βρίσκονται, ως διαδρομή μέσα από τρεις διαδοχικές στοές με τους αντίστοιχους σταθμούς τους, ενώ χειρίζεται με λεπτότητα τη μικρή διαφορά ηλικίας που τον χωρίζει από τον φίλο του και που φαίνεται ότι η υπενθύμισή της γινόταν αφορμή φιλοφρονήσεων κατά τις συζητήσεις τους.

«Έχουμε και οι δύο διανύσει τις δύο πρώτες στοές του γράφει, και τώρα πορευόμαστε την τρίτη και τελευταία που τερματίζει στο κατώφλι του θανάτου (*παρὰ τῷ γήρα εἰσὶν ἐξώστωα καὶ ἐσώστωα καὶ τελευταῖος οὐδός, ἴσθι, ὥς τοὺς μὲν δύο σταθμοὺς ἡμεῖς παρημείψαμεν καὶ πατοῦμεν τὸν ἔσχατον· καὶ τὸ τούτου ἀκροτελεύτιον ὅτι θάνατος*), αφού είσαι συνομήλικός μου (*σύγγηρος ἐμοὶ καὶ ὁμόχρονος*) ή και λίγο μεγαλύτερος (*μικρὸν ὑπέρχρονος*), όπως θα έλεγες εσύ, που ποτέ δεν κάνεις κολακίες

97. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 95, 126.38-51· βλ. και την επιστολή αρ. 174, 279.32-36 προς τον επίσκοπο Νέων Πατρών Μεσοποταμίτη ή Κοστομήρη, όπου επαναλαμβάνεται η ίδια συζήτηση.

98. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 42, 99.1-100.15.

99. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 54, 110.1-111.57· Ο Ευθύμιος Τορνίκης άρχισε τη σταδιοδρομία του ως διάκονος της Αγίας Σοφίας. Μετά το 1204 εγκαταλείπει την Κωνσταντινούπολη και εγκαθίσταται στην Εύβοια, από όπου ο Ι. Απόκαυκος τον προσκαλεί στη Ναύπακτο και τον προτείνει στον Θεόδωρο Κομνηνό για τη θέση του επισκόπου Νέων Πατρών, την οποία, τελικά, κατέλαβε ο Κοστομήρης ή Μεσοποταμίτης, βλ. Κ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού του έργου*, Αθήνα 1988, 153, σημ. 234.

παρά μόνο όταν πρόκειται για την ηλικία μας. Είμαστε, ωστόσο, *ἰσόχρονοι* και *ὁμόστατοι*, αφού μαζί μπήκαμε στον στίβο της μάθησης (*κατὰ τὴν τῶν μαθημάτων βαλβίδα*) και μαζί αφήσαμε πίσω την εγκύκλιο παιδεία (*τὴν τῆς πρωτοπαιδείας νύσσαν ἐκάμψαμεν*)».

Στη συνέχεια αναφέρεται στην κοινή πορεία τους στη ζωή και την παράλληλη σταδιοδρομία τους, στα δυνατά συναισθήματα που τρέφει για εκείνον, αφού όσο είναι ζωντανός η σκέψη του Ευθύμιου πάντα τον συντροφεύει (*ἕως τῶ καὶ σπῶ ἀέρα καὶ βλέπω ἥλιον, ἀνεύθυμον μὴ παρίδης με*). Και κλείνει την επιστολή του, ανακοινώνοντας τα πρόσφατα στενάχωρα νέα του, την απαίτηση, δηλαδή, του Θεόδωρου Κομνηνού να παραστεί στον γάμο της θυγατέρας του Άννας με τον γιο του σέρβου κράλη Ραδοσλάβο Νεμάνια. Η προοπτική του ταξιδιού ως τα Σκόπια και τον Πρίλαπο δυσχερεστεί πολύ τον Απόκαυκο, γιατί είναι γέρος και εξασθενημένος· ζητεί λοιπόν την ευχή και τη νοερή συμπαράσταση του φίλου του για το επίπονο αυτό ταξίδι· και καταλήγει με τη θλιβερή διαπίστωση ότι το γήρας στερεί τους ηλικιωμένους ανθρώπους από την ανεξαρτησία τους και τους κάνει υποχείριους στη βούληση των άλλων (*καὶ τάχα τοῦτο ἐστὶ, τὸ ἄλλους ἡμᾶς ζωννύειν, ὅταν γηράσωμεν, εἴτουν τῷ οἰκείῳ περισφίγγειν κελεύσματι καὶ ἄγειν ὅπου μὴ θέλωμεν*).

Το σωματικό και το πνευματικό του γήρας προβάλλει ως επιχείρημα ο Απόκαυκος σε επιστολές του προς τον Θεόδωρο Κομνηνό και τον βασιλικό γραμματικό Καματηρό, ώστε να αποσπάσει την ευμένεια του ηγεμόνα της Ηπείρου και να διευθετήσει προσωπική του υπόθεση. Στην επιστολή του προς τον Κομνηνό επικαλεῖται τη χαμηλή θερμοκρασία του οργανισμού του και τη λιποσαρκία του, χαρακτηριστικά της γεροντικής ηλικίας αναγνωρισμένα από τους φυσιογνώστες (*ψυχρὸν καὶ ξηρὸν τὸ γῆρας ὑπὸ τῶν φυσικευομένων ἀνωμολόγηται*), για να τον συγκινήσει και να τον πείσει να του επιστρέψει τον ελαιώνα που του είχε δωρήσει και, έπειτα, του τον αφαιρέσει και τον παραχώρησε σε άλλον καλλιεργητή, αφήνοντας τον γηραιό μητροπολίτη χωρίς λάδι, ἄθερμον και ἄνυγρον¹⁰⁰.

Σε εκείνη που έστειλε στον Καματηρό ζητεί από τον βασιλικό γραμματικό να τον υποστηρίξει και να επιχειρηματολογήσει για το αίτημά του στον Κομνηνό, δηλώνοντας αδυναμία να το κάνει ο ίδιος λόγω της προχωρημένης ηλικίας του: «Στο πινάκιο της μνήμης» του γράφει «που είναι ρυτιδωμένο από τα χρόνια σαν τις γεροντικές παρειές, τα όσα βλέπομε και μαθαίνομε δεν εντυπώνονται, ώστε ο νους να μπορεί να

100. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 71, 132.37-64: *χάρισται γοῦν ἀνδρὶ γέροντι ὃ ἐκουσίως προεδάρησεν καὶ ποίησόν με κατὰ τοὺς πάλα παλαιστὰς ἐλαιόδευτον, περικρατῶν τὸ γῆρας ἐκ τῆς λυπάνσεως, ὥς τῷ ξηρῷ προσεπιπλέκων ὑγρὸν καὶ θεραπεύων τῷ θερμῷ τὸ ξηρὸν καὶ τούτων τὸ μακροβιώτερον ἐμοὶ πρυτανεύων καὶ τὸ ὑγιεινότερον χαριζόμενος*.

αντλήσει από εκεί μηνύματα διαυγή και να παράγει συγκροτημένο λόγο· η χάρη, λοιπόν, που θα μου κάνεις είναι μεγάλη, αφού θα με γλυτώσεις από τη λαιμοδωρία που θα προκαλέσουν οι ασυνάρτητες ιστορίες μου»¹⁰¹.

Στη μεγάλη προσπάθεια που απαιτούσε η διανοητική εργασία στην ηλικία του επανέρχεται ο Απόκαυκος και σε επιστολή του προς αδιευκρίνιστο αποδέκτη, για να δικαιολογήσει την ασυνέπιά του στην αλληλογραφία και να προλάβει το ενδεχόμενο οι δεινοί περί τους λόγους αλληλογράφοι του να του καταλογίσουν οκνηρία¹⁰².

Ο γηραιός, ωστόσο, μητροπολίτης της Ναυπάκτου, ενώ παραπονείται ότι δυσφορεί υπό το βάρος των καθηκόντων του, φροντίζει να ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του λειτουργημάτων του, όπως φαίνεται από την απάντησή του στον επίσκοπο Βελλάς, που ζήτησε τη γνώμη του για την έκδοση ενός διαζυγίου. Επωφελείται από την ευκαιρία για να επιπλήξει τους κληρικούς της δικαιοδοσίας του, που δεν γνωρίζουν καλά τους νόμους και τους κανόνες, ώστε να ρυθμίζουν μόνοι τους τα ζητήματα των ενοριών τους και να μη χρειάζεται να τον ενοχλούν, τώρα που είναι πολύ γέρος, γεμάτος αρρώστιες και βάσανα και η μνήμη του έχει αλλοιωθεί, εξαιτίας της αποχής του από καιρό από τη συστηματική διεκπεραίωση τέτοιων υποθέσεων¹⁰³. Δεν αφήνει, όμως, το ερώτημα του επισκόπου αναπάντητο, του γράφει τη γνώμη του, έστω και εκ των ενόντων (*ταῦτα ἡμῖν ἐκ τοῦ ἀμελετήτου ἐγγράφῃ σοι, γῆρα βαρουμένοις καὶ νόσοις*), ώστε να εκπληρώσει το χριστιανικό του καθήκον.

Με αξιοπρέπεια χειρίστηκε, εξάλλου, ο Απόκαυκος τη λεπτή υπόθεση του επισκόπου Κερκύρας και φίλου του, Γεώργιου Βαρδάνη¹⁰⁴, που συζητήθηκε κατά τη διάρκεια τακτικής συνόδου κληρικών της δικαιοδοσίας του, όπως φαίνεται από το περιεχόμενο της επιστολής που του απηύθυνε, εξιστορώντας τα όσα διαμείφθησαν¹⁰⁵. Ο Βαρδάνης είχε προβεί σε ιερολογία γάμου με πέμπτο βαθμό συγγένειας αντικανονικά,

101. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 72, 132.1-7: *καὶ τὸ τῆς μνήμης πινάκιον, ὡς τῶν γερόντων αἱ παρειαὶ τῷ χρόνῳ ρυτιδωθέν, οὐ παρέχει καθαρὰν τῷ νοῷ τὴν ἐν αὐτῷ ἐγγραφὴν τῶν θεατῶν καὶ μαθητῶν ἐντεῦθεν οὐδ' ὁ νοῦς, ὁ βλέπων εἰς τοιοῦτον πινάκιον, ἔχει τι γενναῖον εἰπεῖν καὶ χαριεῖς μοι ταύτην χάριν οὐ μικράν, τοῦ ἐκ τῶν λογικῶν παριστορημάτων ἀπαλλάττων με τωθασμοῦ.*

102. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 72, 133.1-4: *οὐ γράφω δέ, ὅτι καὶ γλῶσσαν καὶ νοῦν καὶ διάνοιαν γῆρας τὸ λυπρόν, συνεχεῖς ἀρρώστιαί, χειρῶν ποδῶν ἄλγημα καὶ τὰ τοῦ βίου περιστατικά συσσωθράκασί μου καὶ τοῖς στερροῖς ὑμῖν περὶ λόγους ὁκνηρὸς ἐπιστολογράφος ἐντεῦθεν εἰμι.*

103. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 39, 98.15-23.

104. Ο Γεώργιος Βαρδάνης ονομάστηκε επίσκοπος Κερκύρας, το 1219, με θετική εισήγηση του Απόκαυκου και μετά από σύσταση προς τον μητροπολίτη Ναυπάκτου του Μιχαήλ Χωνιάτη, του οποίου υπήρξε και μαθητής.

105.. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Κερκυραϊκά, Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Γεώργιος Βαρδάνης, VizVrem* 13, 1907, αρ. 8, 342-348.

σύμφωνα με τη νομολογία που οι παριστάμενοι εξέθεσαν με σχολαστικότητα, και χωρίς να τον συμβουλευτεί. Ο Απόκαυκος, που δήλωσε ανέτοιμος να αποφανθεί εκ του προχείρου για την ουσία της υπόθεσης, δικαιολόγησε σθεναρά τον φίλο του, επικαλούμενος το ήθος του και τη βαθεία του γνώση των ιερών κανόνων και χρησιμοποιώντας το αρχιερατικό του κύρος, δεσμεύτηκε ότι ο επίσκοπος θα προσκομίσει εγγράφως το σκεπτικό του συνοικεσίου. Έτσι ο Βαρδάνης απέφυγε την καταδίκη για πράξη αντικανονική, η συμπεριφορά του όμως, που θεωρήθηκε ότι αντιμετωπίστηκε με μεροληψία από τον Απόκαυκο λόγω της φιλίας τους, σχολιάστηκε από την ενοχλημένη ομήγυρη με τρόπο άκρως προσβλητικό για τον γηραιό μητροπολίτη: *τὸ ἐπαχθέν μοι παρὰ τούτων καυνότατον κατηγόρημα ὡς «Ἵνα τί σοῦ ζῶντος καὶ ἐπαρχεῶτου ὄντος μητροπολίτου νησιώτης ἀρχιερεὺς πέραν θαλάσσης, ὃ δὴ οὐ κανονικόν, περὶ καὶ ἱεροπραξίας διενεργεῖ ἐπισκοπικάς, καὶ σὲ παρορᾷ ὡς ἄχρηστόν τι σκευὸς ἐν γωνίᾳ παρερριμμένον;»*¹⁰⁶. Ο Απόκαυκος προτίμησε να αγνοήσει ως άνευ περιεχομένου το δηκτικό σχόλιο για την προχωρημένη ηλικία και τον παραγκωνισμό του και απαξίωσε να απαντήσει (*πρὸς ἣν αἰτίαν τούτων οὐδ' ἀνοιῖται χεῖλος ἡθέλησα*). Στην επιστολή του όμως προς τον Βαρδάνη, όπου προτρέπει τον προστατευόμενό του επίσκοπο να τηρήσει τη δέσμευση που ανέλαβε για λογαριασμό του, το μεταφέρει αυτολεξεί για να μοιραστεί, προφανώς, μαζί του την εύλογη πικρία που του προξένησε.

Το γήρας και την αρρώστια του επικαλείται ο Απόκαυκος σε επιστολές του προς τον Θεόδωρο Κομνηνό για να δικαιολογήσει την αδυναμία του να ανταποκριθεί σε προγραμματισμένες συναντήσεις τους, συντονιζόμενος με το συνεχώς μεταβαλλόμενο πρόγραμμα και τις αιφνίδιες μετακινήσεις του ηγεμόνα της Ηπείρου για λόγους στρατιωτικούς. Οι δικαιολογίες του, ωστόσο, που φροντίζει να τις εκθέτει παραστατικά και να τις διανθίζει με την αρχαιογνωσία του, δεν γίνονται πάντοτε ευπρόσδεκτες.

«Πάλευα με την αρρώστια και τα γεράματα» γράφει στον Κομνηνό «αποτραβηγμένος στο κελί μου όπως τα φίδια στη φωλιά τους, κουλουριασμένος σαν αυτά από τα χρόνια και το χειμωνιάτικο κρύο που κάνει τον γέρο τροχαλό, κουκουλωμένος με πέντε σκεπάσματα¹⁰⁷, όταν έμαθα πως βρίσκεσαι κοντά και αναθάρρησα πως θα σε συναντήσω προτίμησες όμως να κατευθυνθείς προς την Ιλλυρία. Τί με προστάξεις; Να σε περιμένω, ξεπαγιάζοντας στη βαρυχειμωνιά της Άρτας και των Ιωαννίνων, ή να αποσυρθώ στον τόπο μου, όπου το κλίμα είναι θερμότερο και πιο κατάλληλο για γέρους;»¹⁰⁸.

106. Ό.π., 347.

107. ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ, *Νεφέλαι*, στ. 10: *ἐν πέντε σισύραις ἐγκεκορδυλημένος*.

108. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Ἡπειρωτικά*, εκδ. V. G. VASILIEVSKY, *Epirotica saeculi XIII, Viz. Vrem* 3, 1896, αρ. 3, 246.6-21.

Μετά τη ματαίωση συμφωνημένης συνάντησής του στα Ιωάννινα με τον Θεόδωρο Κομνηνό και την επιστροφή του άπρακτου στη Ναύπακτο, ο μπιτροπολίτης δέχθηκε κατά τη διάρκεια της σαρακοστής την επίσκεψη του Κομνηνού στην έδρα του. Σε ανταπόδοση της επίσκεψης και για να τιμήσει την εορτή του Πάσχα, ο Απόκαυκος που αναμενόταν, πιθανότατα, στην Άρτα για τον εορτασμό της μεγάλης ημέρας και δεν παραβρέθηκε, έστειλε ως δώρο στον Κομνηνό δύο εξάμιτα υφάσματα: ένα κόκκινο, με το χρώμα που συμβολίζει το Πάσχα και τη βασιλική εξουσία του παραλήπτη, και το άλλο κίτρινο, όπως το ωχρό πρόσωπό του από την κακουχία της νηστείας και της αρρώστιας. Φαίνεται όμως ότι ο Κομνηνός δυσανεστίθηκε και σχολίασε το δώρο ως πρόσχημα και ασήμαντο υποκατάστατο της παρουσίας του. Ο Απόκαυκος, παρεξηγμένος για την απαξίωση του συμβολικού του δώρου, καθώς και για τη μομφή ότι θέλησε με κάτι τόσο μικρό να εξαγοράσει την επιβεβλημένη από την ηλικία και την κακή υγεία του οικουρία, παραπρηεί στην επιστολή του: «ο χρόνος φέρνει το γήρας, το γήρας την αρρώστια και εκείνη την καθήλωση και την ακινησία, και ο ίδιος είναι πρόθυμος να δώσει τα πάντα ως το τελευταίο του χιτώνιο σε όποιον θα μπορούσε να τον απαλλάξει από το γήρας και να τον ξανακάνει νέο και ακμαίο. Επειδή όμως οι ταλαιπωρίες του γήρατος δεν είναι εξαγοράσιμες από κανέναν και μόνον ο θεός μπορεί να τον λυτρώσει από αυτές, δεν του απομένει παρά να τιμά τον Κομνηνό με τη φιλία του και με τον τρόπο που μπορεί και εκείνος να αρκείται σε αυτά και να μην απαιτεί απολαβές, όταν δεν είναι σε θέση να τον ελευθερώσει από τα βάσανά του»¹⁰⁹.

Καθηλωμένος στην Άρτα από ισχυρή ποδαλγία, ο μπιτροπολίτης γράφει στον Θεόδωρο Κομνηνό για να τον προΐδεάσει για ενδεχόμενη απουσία του από την τελετή της στέψης του, που αναμενόταν να γίνει στη Θεσσαλονίκη, και να ζητήσει την ευμένειά του. Εύχεται για τον εαυτό του να γίνει καλά, ώστε να μη λείψει από την τελετή, και εύχεται σε εκείνον να εκπληρωθεί κάθε επιθυμία του και μάλιστα εκείνη που και ο ίδιος, άλλωστε, συμμερίζεται δηλαδή να κυριεύσει την Κωνσταντινούπολη και να αναγορευθεί αυτοκράτορας. Η επιστολή καταλήγει με επίκληση στη φιλευσπλαχνία του Κομνηνού, ώστε να τον αξιώνει πάντα με τη βασιλική του πρόνοια και τη φροντίδα, την τόσο απαραίτητη στα βαθεία και θλιβερά του γεράματα¹¹⁰.

Αποτραβηγμένος από το 1232 στη μονή Κοζύλης, όπου και παρέμεινε για τον υπόλοιπο, λίγο χρόνο της ζωής του ως μοναχός Ιωαννίκιος, ο Απόκαυκος αλληλο-

109. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, εκδ. S. PETRIDÈS, Jean Apokaukos, *Lettres et autres documents inédits*, *IRAİK* 14, 1909, αρ. 21.

110. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *Ἡπειρωτικά*, αρ. 25, 288.14–16: *Ἐμοὶ δὲ γίνου κατὰ τὸ παρὸν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς προνοπτικός καὶ φιλεῦσπλαχνος· τὸ γὰρ γήρας τοῦτο τὸ βαθὺ καὶ λυπρὸν καὶ προνοίας χρῆζει βασιλικῆς καὶ τῆς ἐνδεχομένης περιποιήσεως.*

γραφεί με τον επίσκοπο Ιωαννίνων και του περιγράφει τη σωματική του φθορά, χρησιμοποιώντας και βιβλικές ρήσεις. Μένει κατάκοιτος, περνά εβδομάδες νηστικός και άυπνος, ξαπλωμένος ανάσκελα, ανήμπορος από τους πόνους να γυρίσει δεξιά ή αριστερά, το φως του έχει μειωθεί, η ζωτική του δύναμη είναι πια σαν το σημόνι της υφάντρας που κοντεύει να κοπεί¹¹¹, τα οστά του έχουν γίνει σαν κατάξηρα φρύγανα¹¹², μιλεί με δυσκολία, η φωνή του βγαίνει αδύναμη και ασυνεχής, η πνοή του είναι ανίσχυρη¹¹³. Και δεν αρκούν το άθλιο το γήρας και οι αρρώστιες που τον καταδυναστεύουν, παραπονείται στον επίσκοπο που από καιρό δεν του είχε γράψει, είναι και η αδιαφορία των προσφιλών προσώπων και η αποξένωσή του που τον τσακίζουν ακόμη περισσότερο, αφού και οι επισκοπικοί απεσταλμένοι, που φθάνουν ως την Άρτα, δεν κάνουν τον κόπο να τον επισκεφθούν¹¹⁴.

Ιδιαίτερη βαρύτητα για τον κλονισμό της ψυχικής υγείας αποδίδει και ο Μιχαήλ Χωνιάτης στη στέρηση των αγαπητών προσώπων, αφού τη χαρακτηρίζει, δανειζόμενος ρήση του Θεόκριτου¹¹⁵, ως αιτία καλπάζουσας γήρανσης¹¹⁶ και αναζητεί τη θεραπεία της στην αλληλογραφία, που του δημιουργεί την ψευδαίσθηση πως βρίσκεται σε διάζωσης συνομιλία μαζί τους¹¹⁷. Η ψυχαγωγία, ωστόσο, της αλληλογραφίας προϋποθέτει και αυτή κόπο εκ μέρους του γηραιού μητροπολίτη Αθηνών, όπως γράφει από την Κέα στον κατά είκοσι και πλέον χρόνια νεότερό του διάκονο Ευθύμιο Τορνίκη και τους επίσης νεότερους συνδιακόνους του, Νικόλαο Πιστόφιλο και Μανουήλ Βεριβόη, ζητώντας να δείξουν κατανόηση για την κοινή επιστολή (*ξυνὸν γράμμα*) που τους απευθύνει αντί να γράφει στον καθένα χωριστά¹¹⁸. Η σφοδρή, νεανική επιθυμία να

111. ΗΣΑΪΑΣ, 38.12: *τὸ πνεῦμά μου παρ' ἐμοὶ ἐγένετο ὡς ἰστός ἐρίθου ἐγγιζούσης ἐκτεμεῖν.*

112. Ψαλμός, 101.4: *τὰ ὀστέα μου ὥσει φρύγιον συνεφρύγησαν.*

113. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 96, 148.7-16.

114. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, *BNJ* 21, αρ. 98, 149.6-8: *ἀλλὰ καὶ ἀπόστολοί σου ἐρχόμενοι ἐν τῇ Ἄρτῃ οὐδὲ προσόψεως ἀξιοῦσιν ἡμᾶς· καὶ ἔκειτό μοι ἐν γῆρᾳ λυγρῷ μὴ μόνον ἀρρώστιας καταδαμάζεσθαι ἀλλὰ καὶ τῇ τῶν ἀγαπητῶν ἀποστροφῇ τὸ πλέον καταμαραίνεσθαι.*

115. ΘΕΟΚΡΙΤΟΣ, *Εἰδύλλια*, 12.2: *Ἦλυθες ὃ φίλε κοῦρε, τρίτῃ σὺν νυκτὶ καὶ ἡοῖ / ἦλυθες; οἱ δὲ ποθοῦντες ἐν ἡματι γηράσκουσιν.*

116. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 27, 36.6-7: *εἰ γοῦν οἱ ποθοῦντες ἐν ἡματι γηράσκουσιν, ὅτε δῆπου δίστανται, τί πάσχειν εἰκὸς τοὺς ἐν ἀποδημίαις ἀπεναντίαςαντας.*

117. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 112, 180.6-181.13: *δοκῶ συνεῖναι πῶς ὑμῖν καὶ οἶον ἐναδολεσκεῖν οὐ γράμμασιν, ἀλλ' ὑμῖν αὐτοῖς ἀφ' ὧν καὶ πρὸς οὓς τὰ λεγόμενα. ὀνειρώτῳ γὰρ ἐγρηγορότων ὁμιλίαν τινὰ καὶ φαντασιοῦμαι εἰδωλοποιῶν ἐντεύξεως καὶ ὕπαρ ἀτεχνῶς, οὐκ ὄναρ τὴν κοινολογίαν ποιεῖσθαι δοκῶ ... ὑπὸ γὰρ τοῦ ἄγαν ἐθέλειν, ὥς οἶμαι, καὶ γλίχεσθαι τὴν ἐντυχίαν παρακλέπομαι τὸ ἀπόδημον καὶ γίνομαι ὑμῶν καὶ μεθ' ὑμῶν ὅλως.*

118. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 112, 182.68-183.76.

συνομιλήσει μαζί τους με γράμματά του, που τον συναρπάζει, γρήγορα εξανεμίζεται από το βάρος της γεροντικής αδράνειας και η ορμητική φλόγα της ψυχής σβήνει, εγκλωβισμένη στο εξασθενημένο γεροντικό του σώμα. Εξάλλου, αισθάνεται να μειονεκτεί σε σύγκριση με τους νεαρούς και δεινούς περί τους λόγους αλληλογράφους του και ανησυχεί μήπως γελοιοποιηθεί με γράμματα κατά πολύ κατώτερα από τα δικά τους, αφού του λείπουν και τα βιβλία. Ενώ όμως η πρεσβυτική του οκνηρία του υπογορεύει τη σιωπή, περισσότερο τον φοβίζει ο κίνδυνος να στερηθεί την απόλαυση που αντλεί από την ανάγνωση των επιστολών τους, αφού θα παύσουν και εκείνοι να του γράφουν, αν δεν απαντά στα γράμματά τους¹¹⁹ για τον λόγο αυτόν κατέληξε στο *εὔρημα*, όπως το ονομάζει, της κοινής επιστολής.

Ο διάκονος Νικόλαος Πιστόφιλος, είτε γιατί δεν ικανοποιήθηκε με την κοινή επιστολή, είτε για άλλους λόγους απέφευγε να γράφει στον Χωνιάτη, με το επιχείρημα ότι η νεαρή του ηλικία δεν του επέτρεπε να εκτίθεται στη δοκιμασία της επιστολογραφίας. Ο μητροπολίτης, ενοχλημένος και κρίνοντας τον λόγο προσχηματικό, του παρατηρεί ότι οι έως τότε επιδόσεις του τόσο στον προφορικό όσο και στον γραπτό λόγο είχαν υπάρξει τόσο αξιοθαύμαστες, ώστε η στάση του μόνο φιλάρεσκη σεμνοτυφία υποδηλώνει, και του επισημαίνει με καυστική ειρωνεία, ανατρέχοντας στα ήθη της Αθηναϊκής πολιτείας ότι αυτό που του ζητήθηκε είναι να συντάξει επιστολή όχι να δημηγορήσει ώστε να πρέπει να έχει συμπληρώσει τα σαράντα του χρόνια για να δικαιούται να το κάνει¹²⁰. Άλλωστε, καταλήγει με συγκαταβατικότητα, για να τον αποπλίσσει και να τον φιλοτιμήσει, οι νέοι ρήτορες έχουν αποδειχθεί λαλίστεροι, σφύζουν από ζωντάνια και φιλοδοξία, ενώ οι γέροι έχουν χάσει και τα δύο και η όποια πολυλογία τους θεωρείται μωρολογία ή κομπασμός.

Η αλληλογραφία, παρά τον κόπο που απαιτούσε η σύνταξη επιστολών, και η ανάγνωση βιβλίων παραμένουν για τον Χωνιάτη οι πιο προσφιλείς και παρήγορες ασχολίες του (*οὐκ εἰς κόρον τὴν ἀπὸ τῶν βιβλίων τροφὴν καὶ ψυχαγωγίαν ἔλκομεν*), όταν υπέργηρος πια και άρρωστος αποσύρεται, μετά το 1217, στη μονή Ιωάννου του Προδρόμου στη Μενδενίτσα, κοντά στις Θερμοπύλες. Ο επίσκοπος Κερκύρας Γεώργιος Βαρδάνης και παλαιός μαθητής του, σε ανταπόδοση για τη μόρφωση που είχε

119. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 112, 182.51-67.

120. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 114, 189.19-20: *μὴ γὰρ ἐπὶ δημηγορίαν προκαλούμεθά σε, ἵνα τὸ μὴ ἐπιβῆναί πω τεσσαρακονταετίας προβαλῇ πρὸς παραίτησιν*. Στους αρχαίους Αθηναίους απαγορευόταν δια νόμου να δημηγορούν ή να δικηγορούν, αν δεν είχαν συμπληρώσει το τεσσαρακοστό έτος της ηλικίας τους, βλ. Scholia in Arisrophanem, *Commentarium in Nubes*, 530c.2: *νόμος ἦν μὴ εἰσελθεῖν τινα καὶ εἰπεῖν μὴπω πληρώσαντα μ' ἔτη*. Ανάλογοι ηλικιακοί περιορισμοί δεν είναι γνωστοί για τους βυζαντινούς ρήτορες, ενώ ο όρος *δημηγορία* στα βυζαντινά κείμενα δηλώνει την κάθε δημόσια ομιλία.

λάβει (ή τῶν θρεπτηρίων ἀντιπελάργωσις), φροντίζει να προμηθεύεται και να στέλνει στον γηραιό του δάσκαλο κάποια βιβλία από τη βιβλιοθήκη του μητροπολίτη στην Αθήνα, που είχε περιέλθει στα χέρια των Λατίνων¹²¹, ενώ από τον επίσκοπο Ευρίπου, Θεόδωρο, ο Χωνιάτης ζητεί να του επιστρέψει το βιβλίο του Θεοφύλακτου Αχρίδας με τα σχόλια στις επιστολές του Αποστόλου Παύλου, που ο ίδιος το είχε αντιγράψει, ευελπιστώντας να το έχει για παρηγοριά στα γεράματά του (*ὅπερ μεταγράψας ἴδιαις χερσὶν ἤλπιζον ἐν γήρει παραμυθίαν ἔχειν*)¹²².

Όσο περνούν τα χρόνια η σύνταξη επιστολῶν γίνεται για τον Χωνιάτη όλο και πιο επώδυνη δοκιμασία, όπως μαρτυρεί το περιεχόμενό τους, όπου αποτυπώνεται η κακή σωματική και ψυχική του κατάσταση. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή προς τον νεοδιορισθέντα επίσκοπο Νέων Πατρών Μεσοποταμίτη ή Κοστομήρη, που ζητεί από τον μητροπολίτη να τον συνδράμει με την πείρα του σε ζητήματα που τον απασχολούν:

«Είμαι σαν γέρικη βαλανιδιά, κατάξερη, χωρίς καθόλου φύλλωμα, με σώμα ζαρωμένο και βαρύ που μετά βίας κινείται, με νου νωθρό και νεφελώδη και ανίκανος να αρθρώσω λόγο. Το γήρας και οι αλλεπάλληλες αρρώστιες δεν κατέκλυσαν το φθαρτό το σώμα μόνο, έφθειραν και τις ψυχικές μου δυνάμεις, ώστε και το πολύτιμο μυαλό, που κάνει εμάς τους ανθρώπους εικόνες του θεού, κινδυνεύει να στερέψει και να παύσει να υπάρχει, αφού αυτά που έχει ήδη μάθει τα λησμονεί και όσα δεν έχει ακόμη προσλάβει δύσκολα τα μαθαίνει»¹²³.

Ανάλογο είναι και το περιεχόμενο της σύντομης, απαντητικής του επιστολής προς τον κοσμικό Νικηφόρο Βεριβόη, που χρειάζεται τη συμπαράσταση του μητροπολίτη:

«Ζητείς φίλε μου, να σου γράψω για τις αρρώστιες μου, ώστε να βρείς παρηγοριά για τις δικές σου συμφορές» του γράφει. «Μάθε ότι θα χρειαζόταν να γράψω ολόκληρη τραγωδία για να διηγηθώ λεπτομερώς την αρρώστια μου. Όσο για την παρηγοριά που ζητείς, μα και εγώ ο ίδιος χρειάζομαι άλλους να με παρηγορήσουν. Το μνημονικό και η ικανότητά μου να αρθρώνω λόγο έχουν παντελώς χαθεί. Με το ζόρι καταπιάνομαι να απαντήσω στα αλλεπάλληλα γράμματα που μου στέλνεις, επειδή, ως φαίνεται, νομίζεις πως είμαι εκείνος που ήμουν παλιά. Δεν είμαι πλέον παρά η σκιά του εαυτού μου (*εἶδωλον ἀμαυρόν*)¹²⁴. Μη θεωρείς, λοιπόν, ότι παραβλέπω και λησμονώ την αγάπη σου, αλλά συγχώρησέ με»¹²⁵.

121. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 117, 196.17-43.

122. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 146, 239.29-36.

123. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 174, 279.17-27. Η επιστολή χρονολογείται στο 1222, έτος διορισμού του αποδέκτη της στην επισκοπική έδρα Νέων Πατρών.

124. Δάνειο από την ΟΜΗΡΟΥ, *Ὀδύσσεια* δ, 824, 835.

125. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 177, 283.2-11.

Σύντομη και πιθανότατα η τελευταία του είναι επιστολή που απευθύνει στον Ευθύμιο Τορνίκη, όπου του ανακοινώνει ότι δεν θα του ξαναγράψει:

«Τα πάντα έχουν χαθεί, έχουν φθαρεί. Φαίνεται πως ο θεός δεν θεώρησε ότι τιμωρήθηκα αρκετά με την αφαίρεση του ιερατικού αξιώματός μου, την απομάκρυνσή μου από τον ιερό ναό και την τέλεση των θείων μυστηρίων, την αποκοπή μου από τον κλήρο του θεού, αλλά μου αφαίρεσε ακόμη και τον λόγο, τον μάρτυρα της ηλικίας και της πολύχρονης πείρας μου, και κατέληξα να μιλώ σχεδόν σαν νήπιο και να ψελλίζω και να μην μπορώ να στέλνω σε αυτούς που με αγαπούν τον χαιρετισμό μου. Ζητώ να με συγχωρήσετε που δεν σας γράφω, τα νέα μου θα σας τα φέρνουν όποιοι από τους εδώ έρχονται στη Χαλκίδα»¹²⁶.

Το γήρας και οι αρρώστιες ταλαιπωρούν εξίσου τους δύο μητροπολίτες. Ο τρόπος που τα αντιμετωπίζουν, όπως αποτυπώνεται στις επιστολές τους, ποικίλλει ανάλογα με τον σκοπό της σύνταξης της κάθε επιστολής και, προφανώς, σε συνάρτηση με τις διακυμάνσεις της φυσικής και ψυχικής τους κατάστασης. Όλες περιέχουν από ένα επιμέρους αίτημα, αναγόμενο στο μείζον αίτημα για κατανόηση, συμπαράσταση και υποστήριξη, είτε ηθική είτε υλική.

Την κατανόηση του ηγεμόνα της Ηπείρου, που επιμένει να τον ταλαιπωρεί με μετακινήσεις σε διάφορα σημεία της επικράτειάς του, ζητεί ο Απόκαυκος και δεν διστάζει να διαμαρτυρηθεί και εντονότερα, όταν ο Θεόδωρος δεν πείθεται για την ειλικρίνειά του σχετικά με τη σωματική του αδυναμία. Την υλική του υποστήριξη διεκδικεί, επίσης, όταν άδικα αποστερήθηκε το πολύτιμο για τη συντήρηση του γηρασμένου οργανισμού του λάδι και ζητεί την ανάκτηση του ελαιώνα του. Από τους κληρικούς της δικαιοδοσίας του απαιτεί να φροντίζουν να μη τον επιβαρύνουν με επιπλέον έγνοιες. Κατανόηση και σεβασμό αναμένουν και οι δύο μητροπολίτες από τους νεότερους, ζητούν την επιείκειά τους για την πνευματική τους αποδυνάμωση και διεκδικούν το ενδιαφέρον και τη φροντίδα τους ως «αντίδωρο» για τα όσα τους έχουν προσφέρει. Η απώλεια εκ των πραγμάτων της ανεξαρτησίας τους πληγώνει την αξιοπρέπειά τους και αναζητούν παρηγορία στη συντροφική αλληλεγγύη των συνομηλίκων τους.

Στα αιτήματα αυτά η απάντηση εκ μέρους της κοινωνίας δεν είναι πάντοτε θετική και συντονισμένη με τη χριστιανική ηθική, που ορίζει τον σεβασμό και τη φροντίδα των ηλικιωμένων. Η δυσπιστία του Θεόδωρου Κομνηνού στην ειλικρίνεια του Απόκαυκου και η αφαίρεση του ελαιώνα του δεν είναι ενδείξεις της βασιλικής πρόνοιας που προσδοκά ο μητροπολίτης. Οι κληρικοί της συνόδου που συζήτησε την υπόθεση του Βαρδάνη, μολοντί υποχρεώθηκαν να συμβιβαστούν με την πρόταση του ιεραρ-

126. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Επιστολαί*, αρ. 176, 282.6-16.

χικά ανώτερου μητροπολίτη, μόνο σεβασμό δεν έδειξαν στο πρόσωπό του· του συμπεριφέρθηκαν περιφρονητικά και του δήλωσαν απερίφραστα ότι τον θεωρούν άχρηστο. Η συμπεριφορά του διακόνου Πιστόφιλου, που με πρόσχημα τη νεαρή του ηλικία δεν έγραφε επιστολή στον Χωνιάτη, δείχνει ότι συχνά οι νέοι άνθρωποι, όταν γίνονταν ανεξάρτητοι και αυτάρκεις, βαριούνταν τους ηλικιωμένους και τις φλυαρίες τους και προτιμούσαν να τους αγνοούν.

Οι ηλικιωμένοι, που κατείχαν θέσεις είτε στην εκκλησιαστική διοίκηση, όπως οι δύο γηραιοί μητροπολίτες, είτε στη δημόσια διοίκηση δεν ήταν σπάνιοι, αφού, με εξαίρεση τον στρατό¹²⁷, δεν υπήρχε νομοθετική ρύθμιση για υποχρεωτική έξοδο από την υπηρεσία λόγω ηλικίας και η θτεία στους δύο βασικούς αυτούς τομείς απασχόλησης διαρκούσε όσο το επέτρεπαν οι σωματικές και πνευματικές δυνάμεις κατά περίπτωση. Με τον τρόπο αυτόν ο εργασιακός χώρος, όπου συνυπήρχαν άνθρωποι όλων των ηλικιών, αποτελούσε κεντρικό πεδίο αντιπαράθεσης των γεροντότερων με τους νεότερους και τα όσα συνέβαιναν εκεί είναι διαφωτιστικά τόσο για τη συμπεριφορά και τις διεκδικήσεις των ηλικιωμένων όσο και για την αντιμετώπισή τους από τους άλλους.

Ενδιαφέρον από την άποψη αυτή έχει η μακροσκελής επιστολή που απύθηνε ο Χωνιάτης στον σακελλάριο Φωκά¹²⁸, τα πρώτα χρόνια της θτείας του στην ηγεσία της μητρόπολης Αθηνών¹²⁹, —ήταν τότε μεταξύ σαρανταπέντε και πενήντα ετών— και περιέχει την απάντηση του μητροπολίτη προς τον γέρο και τυφλό υφιστάμενό του, που διαμαρτύρεται και τον ψέγει και προσωπικά, επειδή δεν είχε προκριθεί για το αξίωμα του σκευοφύλακα¹³⁰. Κατά τους ισχυρισμούς του σακελλάριου, αδικώς είχε δοθεί μεγάλη βαρύτητα στην αναπηρία του, αφού και συνηθισμένο φαινόμενο ήταν και θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με την τοποθέτηση κοντά του ενός βοηθητικού υπαλλήλου για τη διενέργεια των καθηκόντων της διακονίας του· αντίθετα, η λογιοςύνη, το

127. Βλ. παραπάνω, 152-153.

128. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί* αρ. 21, 27-30.

129. Η θτεία του Χωνιάτη στη μητρόπολη Αθηνών άρχισε το 1182. Κατά τη Φωτεινή Χ. ΚΟΛΟΒΟΥ (*Μιχαήλ Χωνιάτης. Συμβολή στη μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν* [Πονήματα 2], Αθήνα 1999, 131-132), η ακριβής χρονολόγηση της επιστολής, η οποία πρέπει να συντάχθηκε επί της πατριαρχείας του Βασίλειου Καματηρού (Αύγ. 1183 – Φεβρ. 1186), δεν είναι δυνατή.

130. Ο σκευοφύλακας ήταν ο υπεύθυνος για τη φύλαξη των ιερών σκευών, των λειτουργικών βιβλίων και ενδυμάτων της μητρόπολης. Πρόκειται για διακονία περίβλεπτη και τα ονόματα των σκευοφύλακων συχνά μνημονεύονταν στα χαράγματα (graffiti) του Παρθενώνα. Για το αξίωμα του σκευοφύλακα βλ. J. DARROUZÈS, *Recherches sur les Ὀφφίκια de l'église byzantine*, Παρίσι 1970, 312-318· βλ. και Judith HERRIN, *Realities of Byzantine Provincial Government; Hellas and Peloponnesos, 1180-1205*, *DOP* 29, 1975, 253-284, ιδιαίτερα 262.

γήρας και η σειρά του στη ιεραρχία, προσόντα που του έδιναν άνετα το προβάδισμα για την απόκτηση του ανώτερου αξιώματος, θεωρεί ότι είχαν παραγνωριστεί¹³¹.

Η απάντηση του Χωνιάτη είναι οργισμένη και καυστική. Ανασκευάζει ένα προς ένα τα επιχειρήματα του σακελλάριου, τον ειρωνεύεται για την ανύπαρκτη λογισσύνη του, αφού ουσιαστικά ήταν απαίδευτος χωρίς καμία επίδοση ούτε στη «θύραθεν» ούτε στην ημετέρα γνώση, και τον προκαλεί να αποδείξει σε τί ακριβώς το γήρας του τον έχει κάνει σοφότερο και πιο έμπειρο από τους νεότερους του¹³². Τον μέμφεται για πλεονεξία, γιατί επιθυμούσε στην ηλικία του και στην κατάστασή του να αποκτήσει το ανώτερο αξίωμα, μολονότι δεν ήταν σε θέση να αναλάβει μαζί με την τιμή και τις πρακτικές του υποχρεώσεις, και του δηλώνει ότι η μητρόπολη δεν είναι διατεθειμένη να διακινδυνεύσει την ασφάλεια των πολύτιμων σκευών της, εμπιστευόμενη τη φύλαξή τους σε άνθρωπο γέροντα και τυφλό¹³³. Για το ζήτημα της αναπηρίας του τον παραπέμπει στους θείους κανόνες, που απαγορεύουν την απονομή αξιωμάτων σε κωφούς και τυφλούς, ώστε να μην παρεμποδίζονται οι λειτουργίες της Εκκλησίας¹³⁴. Τέλος, του επισημαίνει ότι το γήρας που επικαλείται ως κριτήριο προτεραιότητας δεν ισχύει, αφού και στη Μεγάλη Εκκλησία στην Κωνσταντινούπολη, κατά την ανάθεση των διακονιών, συμβαίνει να προτιμώνται οι νεότεροι από τους γεροντότερους (*κατὰ τὸ ἀνεστηλωμένον ἐκεῖσε νεαρὸν θέσπισμα*)¹³⁵ και η επιλογή γίνεται αξιοκρατικά (*πρὸς τὸ λυσιτελὲς ἐκάστη διακονία τοὺς ἱκανωτέρους ἢ ἄλλως ἀξιωτέρους δοκιμάζουσα*) και όχι με βάση την ηλικία ή τον βαθμό στην κλίμακα της ιεραρχίας.

Η συμπεριφορά του σακελλάριου Φωκά, που ο Χωνιάτης τη χαρακτηρίζει θρασεία (*τίς ἢ τοσαύτη θερμότης καὶ τόλμα, ἵνα μὴ λέγω θρασύτης παράβολος;*) και που δεν θα πρέπει να ήταν ασυνήθιστη, δείχνει ότι ατάλанта ή/και μειονεκτικά ηλικιωμένα άτομα διεκδικούσαν να τους αναγνωριστεί το συμβατικό προβάδισμα της πρεσβυτικής

131. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 27.8-9: *παρεώραται, ὡς ᾠθήης, καὶ λόγος καὶ γῆρας καὶ βαθμός*.

132. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 27.24-28: *εἰ ἔχεις τι λέξαι δι' ἐμπειρίαν τῶν νέων σοφώτερον, γυμνώθητι ῥακέων καὶ δείξον οἷαν ἐπιγουνίδα τρέφεις, καὶ τῆς καλῆς τὸ θέρος παράστησον· ἀλλ' οὐκ ἂν ἔχοις ἐπιδείξαι τι σοφόν· οὐκοῦν μὴ καυχάσθω ὁ κυρτός, φησὶν, ὡς ὁ ὀρθός*.

133. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 29.63-66: *νῦν δὲ πῶς ἂν ἐπιστεύθης φυλακὴν ἱερῶν σκευῶν ἀνὴρ κλίνης τοῦ λοιποῦ καὶ γωνίας ἄξιος καὶ οὐκ οἷος τε ὧν σεαυτῷ χρῆσθαι, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ βαδίζειν τρία ποδὸς βήματα τοῦ χειραγωγούντος δεόμενος*.

134. ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί*, αρ. 21, 30.101. 103: *κωφὸς δέ τις, φησὶν, ὧν καὶ τυφλὸς μὴ γενέσθω ἐπίσκοπος οὐκ' ὡς μεμιασμένος, ἀλλ' ἵνα μὴ τὰ ἐκκλησιαστικὰ παρεμποδίζοιτο* ΡΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΝΗΣ, 2, 100-101, Κανὼν 78.

135. Δεν μπόρεσα να διευκρινίσω το θέσπισμα που επικαλείται ο Χωνιάτης.

ηλικίας ως προσόν ανταγωνιστικό, ώστε να αναρριχηθούν και να ικανοποιήσουν τις φιλοδοξίες τους, υποσκελίζοντας τους νεότερους.

Την παρουσία ηλικιωμένων και τη συμπεριφορά τους στη δημόσια διοίκηση, στο περιβάλλον των ασκρητών και των δικαστικών υπαλλήλων, σχολιάζει και ο Μιχαήλ Ψελλός¹³⁶, διακεκριμένο διοικητικό στέλεχος, από προσωπικές του εμπειρίες κατά τη διάρκεια της μακράς σταδιοδρομίας του σε διάφορες θέσεις.

Ο Ψελλός περιγράφει την υπηρεσία των ασκρητών, όπου σε πολύ νεαρή ηλικία εργάστηκε και ο ίδιος, με τα μελανότερα χρώματα: «Το πλήθος των εγγράφων ήταν υπερβολικά μεγάλο, ώστε να μην προλαβαίνει κανείς ούτε το κεφάλι να σηκώνει για να πει ή να φάει κάτι, ή για να ξεπλύνει τους ιδρώτες που το μούσκευαν και κατρακυλούσαν στο μέτωπο. Και η κατάσταση επιδεινωνόταν καθημερινά και από τον συνεχώς αυξανόμενο φόρτο εργασίας και από την κακία των προϊσταμένων, σε σημείο απελπισίας, αφού η βασιλική πρόνοια δεν έφθανε ως εκεί. Επιστέγασμα του δυσβάστακτου αυτού κλίματος ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των ασκρητών, που από αλαζονεία και φιλοδοξία και χωρίς καμία λογική βάση διεκδικούσαν ο καθένας για τον εαυτό του το πρωτείο σε ό,τι θεωρούσε ότι υπερτερεί. Άλλος στην ταχυγραφία, άλλος στη γνώση, άλλος στη σωματική ρώμη και την επιδεξιότητα στην πάλη, άλλος στην ευστροφία της γλώσσας, άλλος στη βωμολοχία και τη κυδαιότητα, άλλος στα χρόνια. Και όσοι δεν είχαν προτερήματα ανταγωνίζονταν για τις αρνητικές τους επιδόσεις, την πολυπραγμοσύνη και την ακατάσχετη φλυαρία. Στο αγώνισμα συμμετείχαν και ο γέρος Φασουλάς και ο αρχαιότερος ασκρήτης Ακυράς, που, αντί να μεσολαβούν διαιτητικά και κατευναστικά, τιμώντας την ηλικία τους, το λίγο τους μυαλό τους έκανε εξίσου εριστικούς με τους υπόλοιπους: εξαπέλυαν ύβρεις ο ένας στον άλλον και έβγαζαν στα φόρα τα προσωπικά τους. Όλοι ανεξαιρέτως, νέοι, γέροι, συνετοί και γνωστικοί αλληλοβρίζονταν. Και όταν κάποιος αποκάλεσε ηλικιωμένο σύντροφό του *άνοητον γέροντα*, εκείνος εκμανείς του ανταπέδωσε στο πολλαπλάσιο την ύβρι με αποτέλεσμα να εισπράξει κύπημα με σιδερένια γροθιά και κλοτσιά στα νεφρά».

Τελείως διαφορετική ήταν η περίπτωση του ηλικιωμένου κριτή του Οψικίου Ζωμή, που ζήτησε τη μεσολάβηση του Ψελλού ως καταξιωμένου πλέον υπαλλήλου της βασιλικής αυλής, ώστε να πεισθεί ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος να τον απαλλάξει από τα καθήκοντά του, γιατί είχε υπηρετήσει πολλά χρόνια στην ίδια θέση και είχε προβλήματα υγείας και γιατί ήθελε να αποσυρθεί πια για να ξεκουραστεί και να μονάσει. Μάταια ο Ψελλός υποστήριξε το αίτημά του στον αυτοκράτορα. Τα σπάνια προσόντα του Ζωμή, το ήθος, η ολιγάρκεια, η επιδεξιότητα και η αποτελεσματικότητά του τον κρατούσαν δέσμιο στη θέση που είχε ταχθεί να υπηρετεί. Ο αυτοκράτο-

136. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, {*Ἀνεπίγραφος, περὶ ἀσκηρῶν*}, *MB*, Ε', αρ. 13, 248-253.

ρας δεν σκόπευε να στερηθεί τις πολύτιμες υπηρεσίες του· ήθελε να αξιοποιήσει τον κριτή του Οψικίου όσο γινόταν περισσότερο, ώς τα βαθειά του γεράματα¹³⁷.

Τη μακροζωία του υπέργηρου επισκόπου Ευρίπου σχολιάζει με περιπαικτική διάθεση, αλλά και με συμπάθεια ο Ψελλός σε επιστολή του προς τον επίσκοπο Κυζίκου, εξαιτίας της μακροχρόνιας κατοχής της επισκοπικής έδρας από τον υπερήλικα¹³⁸. Ο ίδιος σημειώνει ότι είχε δει τον Ευρίπου πριν από μερικές τετραετίες (*πρὸ ἐνίων ὀλυμπιάδων*) και ήταν τόσο ρυτιδιασμένος ώστε τον είχε τότε θεωρήσει ετοιμοθάνατο. Να όμως, που είναι ακόμη ζωντανός! Φαίνεται ότι ο ράθυμος Χάροντας τον έχει λησμονήσει. Και το μοναστήρι που ιδρύθηκε και πήρε το όνομά του μοιάζει να συμβολίζει την *παλιγγενεσία* του. Οι φήμες που κυκλοφόρησαν για τον θάνατό του διαψεύστηκαν και αυτός, συνεχίζει ευφρολογώντας ο Ψελλός, ζει ακόμη, όπως ο Τιθωνός, είναι ισχυρός όπως οι Γίγαντες, τρώγει όπως ο Ηρακλής, και μήπως γίνει και αθάνατος όπως οι Διόσκουροι ή μήπως πεθάνει και ξαναγεννηθεί όπως η Άλκηστις. Και καταλήγει καλοπροαίρετα: *ἀλλὰ ζήτω μὲν ὁ καλὸς γέρον ἐκεῖνος, καὶ ἐμοῦ γε ἔνεκα μὴ ἀποθάνοι ποτέ*.

Παρά το χιούμορ που χαρακτηρίζει τη διήγηση του Ψελλού, η επιστολή του υποδηλώνει ότι η παραινόμενη δέσμευση της επισκοπικής έδρας από τον μακρόβιο Ευρίπου είχε θέσει σε δοκιμασία την υπομονή των υποψηφίων διαδόχων του και είχε ευρέως συζητηθεί.

Κατανόηση για τα προβλήματα των ηλικιωμένων, αναξιοπαθόντων ομότεχνών του και την υποστήριξή του εκφράζει ο Ψελλός σε επιστολή προς τον πατριάρχη, που τη συνέταξε για λογαριασμό του φίλου του *μαΐστωρος τῶν Διακονίσσης*. Ο ηλικιωμένος διδάσκαλος που έχει αναλώσει τη ζωή του μελετώντας τα βιβλία και τους λόγους αισθάνεται σαν κλοτσοσκούφι, παραπεταγμένος και εγκαταλειμμένος στο άδοξο και θλιβερό του γήρας σαν σκεύος άχρηστο, καταγέλαστος από όλους. Ο πατριάρχης αναγνωρίζοντας τη μεγάλη του μόρφωση τού έχει αναθέσει τη λειτουργία του εκπαιδευτήριου στην περιοχή *τὰ Διακονίσσης*, ώστε να προσπορίζεται τα προς το ζην αμειβόμενος για το διδακτικό του έργο από τους προσερχόμενους εκεί μαθητές. Εκείνος

137. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τῷ κριτῇ τοῦ Ὀψικίου τῷ Ζωμῇ*, *MB*, E', αρ. 190, 483.9-20: *τοῦ δὲ βασιλέως, αὐτόθι σε καταμεῖναι καὶ εἰ οἷόν τε ἔστι καὶ καταγῆρᾶσαι· αἰτίας δὲ εἶχε καὶ ἡ ἐκείνου ἀντιλογία, τῆς σῆς ψυχῆς τὸ εὐθές, καὶ τὸ μὴ δεῖσθαι πολλῶν, καὶ τὸ πρὸς τὰ συμπίπτοντα δραστικόν, καὶ τὸ περὶ τὰς πράξεις δεξιόν*. Η επιστολή που απύθηνε ο Ψελλός στον Ζωμή για να τον ενημερώσει για τη μεσολάβησή του στον αυτοκράτορα συντάχθηκε στο δεύτερο μισό του 1054, όταν ο συντάκτης της, ενώ είχε ήδη καρεΐ μοναχός και ετοιμαζόταν να αναχωρήσει για τον Όλυμπο της Βιθυνίας, ζούσε ακόμη στην Κωνσταντινούπολη, βλ. J. N. LJUBARSKIJ, *Η προσωπικότητα και το έργο του Μιχαήλ Ψελλού. Συνεισφορά στην ιστορία του βυζαντινού ουμανισμού*, Αθήνα 2004 (έκδοση 2η διορθωμένη και συμπληρωμένη), 155-156.

138. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Τῷ Κυζίκῳ*, *MB*, E', αρ. 30, 265-266.

όμως δεν είναι μαθημένος να εμπορεύεται έτσι τη διδασκαλία του, ενώ το σχολείο βρίσκεται πολύ μακριά από τον τόπο διαμονής του, ώστε η καθημερινή του μετακίνηση πεζή στην πρωτεύουσα από δρόμους δύσβατους και πολυσύχναστους να είναι ιδιαίτερα επίπονη και κοπιώδης για κάποιον συνηθισμένο να μένει στο σπίτι, σκυμμένος στα βιβλία του. Ζητεί λοιπόν από τον πατριάρχη να τον ανασύρει από τη μίζερια και να τον προβιάσει, μεταθέτοντάς τον στο καλύτερο ίσως εκπαιδευτήριο της Κωνσταντινούπολης, στη σχολή του Αγίου Πέτρου, όπου η θέση του διδασκάλου έχει κενωθεί¹³⁹.

Το αποτέλεσμα του διαβήματος προς τον αυτοκράτορα με την επιστολή του Ψελλού παραμένει άγνωστο. Από το περιεχόμενό της, όμως, φαίνεται ότι τα προσόντα του γηραιού διδασκάλου δεν επαρκούσαν για να του εξασφαλίσουν τη μετάθεση που επιθυμούσε· χρειαζόταν και τη μεσολάβηση των υψηλά ιστάμενων φίλων του.

4.2 Το γήρας του ρήτορα «Μαγγάνειου Πρόδρομου» και η «εξασφάλισή» του στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων

κἀμὲ καταμαγγάνευσον ἐν τῷ δωρήματί σου
καὶ θραῦσον τῆς ἐνδεΐας μου τὰ μάγγανα, δυνάστα,
καὶ λῦσον τὸ μηχανήμα τὸ τῆς στενοχωρίας,
καὶ δώῃ Κύριος ἰσχύιν τῷ κραταιῷ σου κράτει
πάντα τὰ μαγγανεύματα τῶν ἐναντίων θραῦσαι.
ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 3.59-63

Με τη συμβατική ονομασία «Μαγγάνειος Πρόδρομος» είναι γνωστός ο ανώνυμος ρήτορας των μέσων του δωδέκατου αιώνα και συντάκτης της συλλογής των εκατοσαρανταοκτώ ποιημάτων, που περιέχεται στον Μαρκιανό κώδικα XI.22 υπό το όνομα Θεόδωρος Πρόδρομος¹⁴⁰.

139. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐπιστολὴ δοθεῖσα παρὰ τοῦ τνικαῦτα μαῖστωρος τῶν Διακονίσης...*, ΜΒ, Ε', αρ. 162, 420-421. Για τη σχολή του Αγίου Πέτρου, βλ. P. LEMERLE, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, 230-233.

140. Η άποψη που διατύπωσε πρώτος ο Σ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ('Ο Πρόδρομος τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος XI.22, *VizVrem* 10, 1903, 102-163) ότι ο συγγραφέας των ποιημάτων του Μαρκιανού κώδικα δεν είναι ο Θεόδωρος Πρόδρομος και που έκτοτε συζητήθηκε επανειλημμένα υιοθετείται με πειστικά επιχειρήματα από την Elizabeth και τον Michael Jeffreys, οι οποίοι, όπως είναι γνωστό, ασχολούνται συστηματικά εδώ και μία δεκαετία με το έργο του ανώνυμου ρήτορα και προετοιμάζουν την έκδοση των ποιημάτων του· βλ. M. JEFFREYS, «Rhetorical» Texts, στο Elizabeth JEFFREYS (εκδ.), *Rhetoric in Byzantium, Papers of the Thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001* [Ashgate], Hampshire 2003, 87-100, ιδιαίτερα, 87-88, σημ 1. Βλ. επίσης την περιγραφή του περιεχομένου του κώδικα από τον Ε. ΜΙΟΝΙ, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices graeci manuscripti*, τ. 3, Ρώμη 1973, 116-125

Η ονομασία «Μαγγάνειος» συνδέεται με τη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο ανώνυμος συγγραφέας ζήτησε και τελικά πέτυχε να γίνει δεκτός ως αδελφατάριος εσωμονίης¹⁴¹, όπως φαίνεται από τους δώδεκα έμμετρους λόγους που συνέταξε για τον σκοπό αυτόν, στο διάστημα από το 1151/52 ως το 1156/59¹⁴². Οι λόγοι ανήκουν ως προς τη θεματολογία τους στη λεγόμενη «επαιτική ποίηση»¹⁴³ που άνθησε τον δωδέκατο αιώνα και απευθύνονται στους πάτρωνες του συγγραφέα¹⁴⁴, τον σεβαστοκράτορα Ανδρόνικο Κομνηνό και τη σύζυγό του Ειρήνη και τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό.

Η σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη, συζύγος του Ανδρόνικου, δευτερότοκου γιου του αυτοκράτορα Ιωάννη Κομνηνού, που πέθανε το 1142, ενώ μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη τη σορό του αδελφού του Αλέξιου¹⁴⁵, ήταν η τελευταία χρονολογικά και ίσως η πιο διάσημη γυναίκα πάτρων του δωδέκατου αιώνα – οι άλλες ήταν η Μαρία Αλανή, η Άννα Δαλασσηνή, η Ειρήνη Δούκαινα και η Άννα Κομνηνή¹⁴⁶ – και χρηματοδότησε έργα των σημαντικότερων από τους συγγραφείς της δεκαετίας 1140-1150, όπως του Θεόδωρου Πρόδρομου, του Ιωάννη Τζέτζη και του Κωνσταντίνου Μανασσή.

και, εν αναμονή της έκδοσης Jeffreys, την προσωρινή χρονολογική διάταξη των ποιημάτων του καταλόγου Μιονι από τον P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos 1143-1180*, Cambridge 1993, 494-500, την οποία και ακολουθώ.

141. Για τον θεσμό του αδελφάτου και τους αδελφατάριους, βλ. παραπάνω, σημ. 90.

142. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, εκδ. S. BERNARDINELLO, *Theodori Prodromi De Manganis* [Studi Bizantini e Neogreci 4], Παδούη 1972, 29-80. Οι έμμετροι λόγοι του «Μαγγάνειου» για το αδελφάτο, οι οποίοι στην έκδοση Bernardinello κατατάσσονται με συνεχή αρίθμηση από τον πρώτο έως τον δωδέκατο, στον κατάλογο Μιονι και την αγγλική του απόδοση από τον MAGDALINO (ό.π.) φέρουν τους αριθμούς: 61, 62, 30, 18, 19, 5, 14, 16, 36, 37, 40, 11.

143. Βλ. R. BEATON, *The Rhetoric of Poverty: The Lives and Opinions of Theodore Prodromos*, *BMGS* 11, 1978, 1-28.

144. Για τη φύση της πατρωνείας κατά τον δωδέκατο αιώνα, βλ. Margaret MULLETT, *Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople*, στο M. ANGOLD (εκδ), *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* [BAR International Series 221], Οξφόρδη 1984, 173-201 και ιδιαίτερα 180-182, όπου διασαφηνίζεται ότι η σχέση του εργαζόμενου συγγραφέα με τον εργοδότη πάτρωνα δεν ήταν δεσμευτική. Περιλάμβανε την κατ' αποκοπήν ανάθεση ενός έργου από τον πάτρωνα σε ανεξάρτητο συγγραφέα της επιλογής του και ο κάθε συγγραφέας, προκειμένου να εξασφαλίζει τα προς το ζην, είχε την ευχέρεια να εργάζεται για περισσότερους από έναν πάτρωνες, αλλά και να τους παρέχει και άλλες εκτός της συγγραφικής εργασίας υπηρεσίες.

145. Βλ. K. ΒΑΡΖΟΣ, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, τ. 1 [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ μελέται 20α], Θεσσαλονίκη 1984, αρ. 76.

146. Για τις γυναίκες πάτρωνες τον δωδέκατο αιώνα, βλ. Barbara HILL, *Imperial Women in Byzantium 1025-1204. Power, Patronage and Ideology*, Λονδίνο 1999, 169-180.

Ο «Μαγγάνειος», σύμφωνα με όσα εξιστορεί στους δύο πρώτους λόγους, είχε εργαστεί για λογαριασμό της Ειρήνης και του συζύγου της επί δώδεκα ολόκληρα χρόνια αμειβόμενος πλουσιοπάροχα¹⁴⁷. Έχει όμως πια κουραστεί και γεράσει, ενώ το πολύ υγρό κλίμα του τόπου διαμονής του – πιθανότατα της Φιλιππούπολης, όπου η Ειρήνη φαίνεται ότι είχε στην κατοχή της γαίες και είχε ίσως αναθέσει στον συγγραφέα τη διαχείρισή τους¹⁴⁸ –, έχει κλονίσει και την υγεία του¹⁴⁹. Επιθυμία του πλέον είναι να επιστρέψει με τη συναίνεση των εργοδοτών του στην Κωνσταντινούπολη και να συνεχίσει από εκεί τη συνεργασία μαζί τους¹⁵⁰. Επικαλείται λοιπόν τη γενναιοδωρία της σεβαστοκρατόρισσας και της ζητεί να τηρήσει παλαιότερη υπόσχεση δική της και του συζύγου της ότι θα ασκήσει την επιρροή της, ώστε να του δωρηθεί αδελφότο στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, όπου και θα μπορέσει πλέον να νοσηλευτεί και να γηροκομηθεί¹⁵¹. Ως επιβράβευση για τη γόνιμη και μακροχρόνια συνεργασία μαζί της, διεκδικεί δικαιωματικά από την πάτρωά του την άμεση ικανοποίηση του αιτήματός του, που είναι αναμενόμενη όχι μόνο από τον ίδιο αλλά και κατά γενική ομολογία, ενώ η τυχόν απόρριψη ή η αναβολή του θα προκαλέσει και σχόλια ανεπιθύμητα, αφού θα δυσκολευτεί πολύ να τα αντικρούσει χωρίς να εκθέσει τους έως τότε χορηγούς και προστάτες του¹⁵².

Ο τρόπος που ο «Μαγγάνειος» διατυπώνει την αξίωσή του, επικαλούμενος ως δεδομένη και τη συμπαράσταση, πιθανότατα, ομοτέχνων του στην Κωνσταντινούπολη, αν δεν είναι μόνο περιαιτολογία για τη φήμη του ως έγκριτου συγγραφέα του αυλικού περιβάλλοντος, υποδηλώνει ότι οι συγγραφείς του δωδέκατου αιώνα, όσοι ασχολούνταν με τη συγγραφή επαγγελματικά και όχι με την ιδιότητα του κρατικού υπαλλήλου, του κληρικού ή του διδασκάλου, έτρεφαν βάσιμες ελπίδες ότι η μέριμνα για τη νοσηλεία και για ευπρεπείς όρους διαβίωσής τους κατά το γήρας ανήκε στους πάτρωνές τους. Μολονότι περιστασιακές, οι περιπτώσεις του Θεόδωρου Πρόδρομου και του Ιωάννη Τζέιτν, που ευεργετήθηκαν από τους πάτρωνές τους – ο πρώτος πιθα-

147. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 1.8, 34-44.

148. Βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 136 και σημ.106, 349.

149. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 1.15-23, αρ. 2.20-30.

150. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 1.26-34.

151. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 2.31-36. Η μονή του Αγίου Γεωργίου ανήκε στο οικοδομικό συγκρότημα των Μαγγάνων που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος προς τιμήν της Σκλήραινας και περιλάμβανε το παλάτιο, τη μονή με τα παρατήματά της, νοσοκομείο, γηροτροφεία, πτωχοτροφεία, ξενώνες, ενώ στέγασε, γύρω στο 1047, και το διδασκαλείο των νόμων. Η μεγάλη οικονομική ακμή και αίγλη που γνώρισε το αυτοκρατορικό αυτό ίδρυμα ως το τέλος του ενδέκατου αιώνα μειώθηκε σημαντικά στη συνέχεια, βλ. LEMERLE, *Cinq études*, 273-283· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, St. George of Mangana, Maria Sklerena, and the «Malyj Sion» of Novgorod, *DOP* 34-35, 1980-1981, 239-246, ιδιαίτερα 241-243.

152. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 2.53-71.

νότατα από την Άννα Κομνηνή και διέμενε στο διευρυμένο, αναδιοργανωμένο και προικοδοτημένο από τον πατέρα της «Ορφανοτροφείον» του Αποστόλου Παύλου¹⁵³, και ο δεύτερος στεγάστηκε σε κελί και σπιζόταν στη μονή Παντοκράτορος, ίδρυμα του Ιωάννη Κομνηνού με οργάνωση και υποδομή για την υποδοχή ασθενών και γερόντων¹⁵⁴ —, είναι ενδεικτικές ότι ορισμένες τουλάχιστον φορές οι εργοδότες έτειναν πράγματι ευήκοον ους στις διεκδικήσεις των συγγραφέων τους και ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες τους¹⁵⁵.

Οι περιπέτειες της ζωής της σεβαστοκρατόρισσας, μετά τον θάνατο του συζύγου της και την ανάρρηση στον θρόνο του Μανουήλ Κομνηνού, δεν της επέτρεψαν να ικανοποιήσει το αίτημα του συγγραφέα της. Περιήλθε σε δυσμένεια, φυλακίστηκε επανειλημμένα στο Μεγάλο Παλάτιο, τα Πριγκιπόννησα, τις Βλακέρνες και τη μονή Παντοκράτορος, εξορίστηκε στη Σόφια και πέθανε μία περίπου δεκαετία μετά τον σύζυγό της, γύρω στο 1152¹⁵⁶.

Οι άλλοι δέκα έμμετροι λόγοι του «Μαγγάνειου» με αίτημα τη χορήγηση του αδελφάτου συντάχθηκαν στο διάστημα μεταξύ Μαρτίου/Απριλίου 1153 και 1156/1159 και ο συγγραφέας τούς απευθύνει στον Μανουήλ ως εγκωμιαστής του αυτοκράτορα.

Ο εγκωμιαστικός και ο επαιτικός λόγος συνυφαίνονται στα ποιήματα του «Μαγγάνειου». Τα ανδραγαθήματα του αυτοκράτορα και οι αρετές του, η σωματική και ψυχική του ρώμη, τα πλούτη και η γενναιοδωρία του, που εξυμνούνται, ακολουθούνται από την περιγραφή της ένδειας και της σωματικής εξασθένησης του γηραιού εγκωμιαστή του, που δεν παραλείπει να υπογραμμίζει τη χρησιμότητα του έργου του για την προβολή της αυτοκρατορικής εικόνας και επιμένει στην αναγνώριση και τη δίκαιη ανταμοιβή του.

Διάχυτη, αλλά και ρητά δηλωμένη είναι η μέριμνα του συγγραφέα η ανάγνωση των ποιημάτων του όχι μόνο να προβληματίσει τον αυτοκράτορα, αλλά συγχρόνως και να τον διασκεδάσει, ώστε να τον προδιαθέσει ευνοϊκά σχετικά με το αίτημά του. Σε τρία από τα ποιήματά του κάνει ευθέως λόγο για την προσπάθειά του να διανθίζει τους λόγους του με *ἀστεῖα*, με πνευματώδεις διηγήσεις¹⁵⁷.

153. Βλ. LEMERLE, *Cinq études*, 233-235, 283-285, όπου γίνεται λόγος για την ανακαίνιση του «Ορφανοτροφείου» από τον Αλέξιο Κομνηνό, τον ρόλο του ως ιδρύματος κοινής ωφελείας καθώς και για την οικονομική του σημασία.

154. Βλ. την έκδοση του τυπικού της μονής Παντοκράτορος από τον P. GAUTIER, *Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator*, *REB* 32, 1974, 1-145.

155. MAGDALINO, *Manuel I*, 349-350 και σημ. 112.

156. MULLETT, *Aristocracy and Patronage* (βλ. σημ. 144), 178· MAGDALINO, *Manuel I*, 344.

157. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, *Λόγος*, αρ. 5.13: *μάτν ἀστείοις ἔμιξα σπουδαίας παρακλήσεις* αρ. 9.61: *καὶ πάλιν εἰς παραψυχὴν ἀστεῖά σοι προσάγω* αρ. 12.153: *ἀστεῖα γὰρ κυδαῖκά χαριεντίσσομαι σοι*. Πβ.

Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που περιγράφει την έλλειψη σφρίγγους και το τέλος της νεότητάς του, παραλλάσσοντας τον δελφικό χρησμό που δόθηκε στον Ιουλιανό με την αναγγελία του τέλους του αρχαίου κόσμου: *ὁ Φοῖβος νῦν οὐκ ἐνεργεῖ, καλύβην γὰρ οὐκ ἔχει, / ἀλλ' οὐδὲ Δάφνης εὐπορεῖ θερμῆς βακχικωτάτης, / καρπογονεῖ δὲ τὰ πικρὰ κεράτια τοῦ γήρους* / καὶ νῦν ἐσβέσθη τὸ λαλοῦν καὶ τὸ κοχλάζον ὕδωρ¹⁵⁸. Γνωρίζοντας, εξάλλου, την προτίμηση του Μανουήλ για την αστρολογία, που παρά τις αντιρρήσεις των θεολόγων είχε βρει πολλούς μιμητές μεταξύ των μελών της άρχουσας τάξης¹⁵⁹, επισημαίνει με διάθεση χιουμοριστική την αδυναμία των πλανητών να επηρεάσουν τη ζωή του, καθώς διανύουν τη ζωδιακή ζώνη της ουράνιας σφαίρας¹⁶⁰. Τα σχόλιά του για τα επιμέρους ζώδια, που γίνονται σε σχέση με το γηρασμένο του σώμα και τον ψυχισμό του, δεν ακολουθούν τη μελοθεσία, όπως παραδίδεται στα συγγράμματα της ερμητικής φιλοσοφίας¹⁶¹, αλλά παρωδούν ιδιότητες των ζωδίων, που συνδέονται με τη μορφή και τις συμβολικές τους ονομασίες:

«Ο Δίδυμος αρρώστησε, ο Ταύρος είναι ναρκωμένος, ο Τοξότης αργεί γιατί ο πόλεμος έπαυσε, ο τσουχτερός Σκορπιός δεν τον κρυφοδαγκώνει, ο Λέων ο ερωτικός

BEATON, *The Rhetoric of Poverty*, 24· P. MAGDALINO, *Byzantine Snobbery*, στο ANGOLD, *Byzantine Aristocracy* (βλ. σημ. 144), 70.

158. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.21-24. Τον δελφικό χρησμό παραλλαγμένο επί το βακχικότερον, όπως παρατηρεί και ο Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ (*Οἶνος ὁ βυζαντινός, Ὁ οἶνος σπὴν ποίηση*, τ. Β2, Αθήνα 1995, 312), χρησιμοποιεί ο «Μαγγάνειος» για τον ίδιο σκοπό και στον Λόγο, αρ. 2.24-28 προς τη σεβαστοκρατορίσσα Ειρήνη: *Ὁ ληνοβάτης Σειληνός ἔτι ληνὸν οὐκ ἔχει, / τὸν θύρσον ἀπεβάλετο, ψύχεται, μυρμηκίζει, / ἄλλος ἐξ ἄλλου γέγονεν ὁ σφύζων ἀνεμμένως* / καὶ χαλαρὸς ὁ στάσιμος, καὶ χλιαρὸς ὁ λάβρος / ὕδωρ μορμύρον οὐδαμοῦ, χέρσος ἡ Κασταλία. Δεν αποκλείεται στην παρομοίωση του γηραιού συγγραφέα με τον ληνοβάτη Σειληνό να υποκρύπτεται ὄντως ο «Μαγγάνειος» ως επιστάτης αμπελώνων της σεβαστοκρατορίσσας στην περιοχή της Φιλιππούπολης, που ὁμως δεν φημιζόταν για την ποιότητα των κρασιών της, όπως σχολιάζουν σε επιστολές τους ο Νικηφόρος Βασιλάκης και ο Γρηγόριος Αντίοχος· βλ. σχετικά, Α. ΚΑΡΠΟΖΕΛΟΣ, *Realia in Byzantine Epistolography X-XIIc.*, *BZ* 77, 1984, 26.

159. Την απερίφραστα καταδικαστέα από τους θεολόγους αστρολογία ο Μανουήλ υποστήριξε με πόνημά του, στο οποίο έσπευσε να απαντήσει με καυστικό αντίλογο ο ΜΙΧΑΗΛ ΓΛΥΚΑΣ, *Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θείας Γραφῆς κεφάλαια*, εκδ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, τ. 1, Αθήνα 1906, 467-500· MAGDALINO, *Manuel I*, 377-382.

160. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.26-27: *ὁ κύκλος ὁ ζωδιακὸς οὐκ ἐνεργεῖ καθόλου, / τὸ δὲ τεταρτεμόριον ἐναπελείφθη μόνον*.

161. Βάση για την αστρολογική ιατρική αποτέλεσε η μελοθεσία, ο προσδιορισμός από τον Ερμή Τριμέγιστο της θέσης των μελών του ανθρώπινου σώματος σε σχέση προς τα ζώδια και τους αστέρες: Κριός—κεφαλή, Ταύρος—λαιμός, Δίδυμοι—2 βραχίονες και 2 χέρια, Καρκίνος—στήθος, Λέων—πλάτη και κοιλιά, Παρθένης—ομφαλός και ουροδόχος κύστη, Ζυγός—2 γοφοί, Σκορπιός—γεννητικά ὄργανα, Τοξότης—2 γλουτοί, Αιγόκερως—2 γόνατα, Υδροχόος—2 γάμπες, Ιχθύες—2 πέλματα. Βλ. σχετικά D'ALVERNŸ, *L'homme comme symbole* (βλ. σημ. 5), 131-132.

μένει άπρακτος γιατί η φωτιά του έχει σβήσει· τον Υδροχόο η πηγή τον άφησε ξεραμένο και τον Ιχθύ τον φίλυγρο τον προσπέρασε ακίνητο, ενώ η Παρθένος, γνωρίζοντας προ πολλού τη σωματική του κατάρρευση, τον περιγελά. Τώρα στα γεράματα, ο Ζυγός ισορροπεί, τώρα πια αγαπά το δίκαιο και τη σωφροσύνη, το βάδισμά του μοιάζει με του Καρκίνου· μόνο ο Κριός με τον Αιγόκερω κτυπιούνται ακόμη με τα κέρατά τους, το κύπημά τους όμως είναι άτονο· μοιάζει με των νηπίων¹⁶².

Με την κυκλική εναλλαγή των εποχών προσδιορίζει επίσης ο «Μαγγάνειος» την προχωρημένη ηλικία του. Παρομοιάζει τον εαυτό του με στάχυ ώριμο, έτοιμο για τον θερισμό, με δέντρο χωρίς καρπό που φυλλορροεί και είναι έτοιμο να πέσει. Το φθινόπωρο τον έχει πια πλησιάσει και ευελπιστεί να προλάβει να δει και τον χειμώνα¹⁶³ και δηλώνει ότι έχει ήδη διανύσει τα δύο τρίτα του κύκλου της ζωής του¹⁶⁴.

Ο «Μαγγάνειος» επείγεται να δει το αίτημά του να ικανοποιηθεί. Υπενθυμίζει στον αυτοκράτορα τη φθορά που το πέρασμα του χρόνου επιφέρει στον οργανισμό του ανθρώπου, στην υλική του υπόσταση, τη συγκροτημένη από τα τέσσερα στοιχεία που απαρτίζουν και το σύμπαν. Η ροή του χρόνου, που άλλοτε μετρούσε ευεργετικά στην οικοδόμηση του σώματός του, άρχισε τώρα να μετρά αντίστροφα και από *κτίστης* ο χρόνος έγινε *καταλύτης*¹⁶⁵. Το μήνυμα για τον χρόνο που κύλησε και κυλά και για την αβεβαιότητα του μέλλοντος φτάνει τώρα ως τα αφτιά του με φωνή υποβολέα: *καὶ τάδε μοι προλέγοντος καὶ τάδε προφωνοῦντος* / «ὁ παρελθὼν παρώχκεν, ὁ δ' ἐνεστὼς ἐκρέει, / ὁ μέλλον ἐστὶν ἄδηλος εἰς πόσον μέλλει μένειν» / ἔγγυιτῆς τοῦ μέλλοντος τίς ἄρα γένοιτό σοι;»¹⁶⁶. Ο *καταλύτης* χρόνος με τον πέλεκυ στο χέρι έχει αρχίσει από τη στέγη της οικοδομής, από την κεφαλή του να εκτελεί το έργο του της κατεδάφισης. Η όραση, η πρώτη και σπουδαιότερη από τις πέντε αισθήσεις, έχει ήδη αμβλυθεί, ενώ οι βλεννογόνοι περιοχές της κεφαλής του φλεγμαίνουν και διοχετεύουν κομμάτια από ουσίες πικρές στο στόμα και τον οισοφάγο. Οι νεφροί έχουν πέσει, τα λυγισμένα πια γόνατα τον έχουν κάνει βραδυκίνητο. Το γήρας, οι ρυτίδες, τα λευκά μαλλιά και η πάρεση των οργάνων είναι ενδείξεις προφανείς, σάλπιγγες κοσμικές που ηχούν βροντερά το επικείμενο τέλος και δεν μπορεί να τις αγνοήσει τον προτρέπουν

162. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.28-42.

163. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.14-20.

164. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.25: *ἐξέλιπε τὸ δῆμοιρον τοῦ χρονικοῦ μου κύκλου*.

165. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.90-114: *ὁ γὰρ τὸν οἶκον συνιστῶν ἐξ ὕλης τετραστοίχου / καὶ καλλωπίζων τοὺς ἐντὸς θαλάμους τῆς δεσποίνης, / ὁ χρόνος ὁ συμπληρωτῆς τῆς πρώην εὐκοσμίας, / ὁ κτίστης τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς οἰκοδομῆς μου, / συναπαρτίσας τὸ κτισθὲν ἐπαύθη καὶ τοῦ κτίζειν*.

166. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.109-112: πβ. τη ρήση περί ρευστότητας του χρόνου του ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἑξαήμερος*, PG 29, στήλ. 13: *Ἡ οὐκὶ τοιοῦτος ὁ χρόνος, οὗ τὸ μὲν παρελθὼν ἠφανίσθη, τὸ δὲ μέλλον οὐπω πάρεστι, τὸ δὲ παρὸν πρὶν γνωσθῆναι διαδιδράσκει τὴν αἴσθησιν*,

να προετοιμάζεται, ώστε να είναι σε θέση να αντικρίσει τον δίκαιο και μακρόθυμο Κριτή¹⁶⁷. Ο φόβος τον έχει κατακλύσει και περιμένει τη σωτηρία από τη γενναιοδωρία του αυτοκράτορα και τη δωρεά του αδελφάτου. Παρομοιάζει τον Μανουήλ με τον Ωκεανό¹⁶⁸, που σύμφωνα με την κοσμολογική αντίληψη των Βυζαντινών περιζώνει την οικουμένη, με τον ποταμό Νείλο, που αρδεύει τη σιτοπαραγωγό Αίγυπτο, με τον Ευφράτη που ποτίζει και κάνει καρπερή τη γη της Περσαραβίας, με τον χρυσορρόα Πακτωλό¹⁶⁹, με τον Ασκληπιό και με τον γιο και κληρονόμο της τέχνης του Μαχάονα¹⁷⁰.

Κεντρική, όμως, θέση στους εγκωμιασμούς του «Μαγγάνειου» έχουν η εικόνα του αυτοκράτορα/ήλιου¹⁷¹ και εκείνη του αυτοκράτορα/ανακαινιστή. Και οι δύο αυτές ιδιότητες είχαν συνδεθεί με τη νεαρή ηλικία του Μανουήλ και είχαν αναδειχθεί ως βασικά θέματα της αυτοκρατορικής προπαγάνδας στα βασιλικά εγκώμια, που συντάχθηκαν με σκοπό να υποστηρίξουν την ανάρρησή του στον θρόνο σε βάρος του παρακαμφθέντα, πρεσβύτερου αδελφού του Ισαάκιου. Σύμφωνα με τον βασιλικό λόγο του Μιχαήλ Ιταλικού, που συντάχθηκε το 1143, ο νεαρός Μανουήλ είχε με θεία εντολή ανατείλει ως νέος ήλιος για να διαδεχθεί τον παλαιό και δύοντα αυτοκράτορα/ήλιο Ιωάννη και για να ανακαινίσει με τη νεανική του ρώμη το κράτος των Ρωμαίων¹⁷². Σύντομα, όμως, ο νέος αυτοκράτορας με τα ανδραγαθήματά του κατέκτησε αυτοδικαίως τη φήμη του ανακαινιστή, και ο χαρακτηρισμός αυτός αποσυνδέθηκε από την ηλικία του¹⁷³.

Ο «Μαγγάνειος» υμνεί τον Μανουήλ ως ήλιο κοσμικό, που θερμαίνει με τις ακτίνες του τους υπηκόους της αυτοκρατορίας, και τον καλεί να θερμάνει με τη δωρεά του αδελφάτου και το δικό του ψυχρό γήρας και να τον ανακουφίσει από την εξίσου παγε-

167. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.90-145.

168. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 3.5-6: *τὸν κοσμικὸν Ὁκεανόν, τὸν εὐεργέτην Νεῖλον / τὸν καταρδεύοντα ψυχὰς λιμῶ συντετηγμένους* και Λόγος, αρ. 3.51-53: *Ἐφράτης ἔφυς ποταμός, ἄνθρακας ἔχεις ξένους / οὐ μόνον σέλας βρύοντας οὐδὲ φωτοβολοῦντας, ἀλλὰ καὶ φύσιν ζωτικὴν καὶ δύναμιν πλουτοῦντας*.

169. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 4.174-176: *ναὶ θησαυρὲ κενούμενε, ναὶ κοσμικὴ πλημμύρα, / Ὁκεανοῦ περιοχὴ κατάρδουσα τὸν κόσμον, / ναὶ χρυσορρόα Πακτωλέ, ναὶ χρυσομίμητέ μου*.

170. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 6.59-61: *μήπου θεὸς Ἀσκληπιὸς τῆς δωρεᾶς ὁ χάριτος; / μήπου Μαχάων μαχητὴς, τῶν νόσων ἀναιρέτης, / τὰ παρειμένα τῶν μελῶν εὐεργετῶν στηρίζει;*

171. Για τη μεταφορά του αυτοκράτορα/ήλιου, κληρονομιά ρωμαϊκή, εμπνευσμένη από τη Μηθραϊκή λατρεία του *Sol invictus*, που επιβίωσε ως το τέλος σχεδόν της βυζαντινής χιλιετίας, βλ. E. KANTOROWICZ, *Oriens Augusti*, *DOP* 17, 1963, 119-135.

172. ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κύρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, εκδ. GAUTIER (βλ. σημ. 17), 276.18-22, 278.26-279.4.

173. MAGDALINO, *Manuel I*, 435-436, 450-452.

ρή ανέχεια¹⁷⁴. Αργότερα, όταν ο αυτοκράτορας θα έχει βάλει την υπογραφή του στη δωρεά του αδελφάτου, τον ευχαριστεί και τον υμνεί ως ανακαινιστή και καινουργό δικό του, όπως και της βυζαντινής πρωτεύουσας, που την προασπίζει από τους εχθρούς της και τη λαμπρύνει:

«Απέφυγα, βλαστέ της πορφύρας, το κοκκινάδι της φυκιασιδωμένης γραίας χάρη σε σένα που με καλλώπισες με τα δικά σου ψιμύθια, όπως με δόρυ και με λόγχη συντρίβεις τους εχθρούς σου και κάνεις την παρηκμασμένη Νέα Ρώμη σου επάξια του ονόματός της, ακμαία και σφριγηλή· έχοντας αυτά τα φονικά σου όπλα για ξεστίρες, λειαίνεις τις παλαιές ρυτίδες της, τις χαραγμένες από τα γητατεία και τα πολλά τα χρόνια»¹⁷⁵.

Η προσδοκία της αυτοκρατορικής χορηγίας ταυτίζεται από τον «Μαγγάνειο» με εκείνη της καθολικής ανανέωσής του. Αναμένει η είσοδός του στα Μάγγανα με την ιδιότητα του αδελφατάριου να του αλλάξει άρδην την άθλια ύπαρξη και να τον επαναφέρει στη ζωή. Προσδοκά την ανάσταση· και ο καινουργός Μανουήλ, ως άλλος Χριστός τον Αδάμ, να τον μεταφυτεύσει στον παράδεισο των Μαγγάνων¹⁷⁶.

Το βασιλικό έγγραφο με την εντολή της δωρεάς του αδελφάτου, όταν έφθασε στα χέρια του «Μαγγάνειου», είχε για τον εγκωμιαστή του αυτοκράτορα θαυματουργό ισχύ. Σε ευχαριστήριο λόγο του προς τον Μανουήλ γράφει ότι η όρασή του ευθύς

174. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 3.39-40 και 46-48: *ἥλιος ἄνωθεν αὐγὰς πυροειδεῖς ἐκπέμπει / καὶ κάτωθεν ἀνθήλιος χρυσοειδὴς ἐκλάμπει / ... / τούτου τὴν θερμὴν ἀγαπῶ τοῦ χρυσαυγοῦς ἡλίου / αὕτη περιθαλψάτω μοι τὸ καταψύχον γῆρας, / ἥλιε Ῥώμης Μανουήλ, φωτάρχα τῶν ἀστέρων* και αρ. 4.8-13: *τοῖς δ' αὖ Αὐσόνων ἄστρασι φωτάρχα φωτοβρύτα, πέμψον ἐκ τῶν βολίδων σου χρυσάκινα σπινθῆρα / δυνάμενον τὸ ψύχος μου θερμαίνειν ἐπισίως, / μᾶλλον μὲν οὖν τὰ ψύχη μου διττὰ γὰρ ἔχω κρύη, / τὸ μὲν καταπνεόμενος ὑπὸ πικρᾶς ἐνδείας, / τὸ δὲ καταψυχόμενος ἀπὸ ταραπνορίας*.

175. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 6.39-47: *ἐξέστην, πορφυρόβλαστε, τὸ φύκος τῆς πορφύρας, / τὸ τῆς γραδὸς ἐρύθημα τῆς ἀνακαινισθείσης / τῇ τέχνῃ τῇ κομμωτικῇ τῶν σῶν ἐπιτηριμμάτων / δι' ὧν ἐκτρίβεις δόρατι καὶ λόγχῃ τοὺς ἐχθροὺς σου, / τὴν δέ γε παρακμάσασαν τὴν Ῥώμην σου τὴν νέαν / φερωνυμοῦσαν ἐκτελεῖς, ἀκμάζουσιν, σφριγῶσιν / αὐτοῖς σου τοῖς πολεμικοῖς καὶ φο[ι]νικοῖς ὀργάνοις, / ξεσπῆρσιν ἀποχρώμενος τῶν παλαιῶν ρυτίδων, / ὥς ὁ μακρὸς ἐπῆνεγκεν ἀπὸ τοῦ γήρως χρόνος*.

176. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 5.80-9: *ἀλλὰ σωτήρ, ἀλλὰ Χριστὸς φανεῖς ἐπιλαβοῦ μοι / καὶ πάλιν ἀναμόρφωσον εἰς τὴν προτέραν θέαν, / καὶ παραδείσου δεῖξόν με φυτὸν ἐξηνητημένον / καὶ δός μοι τὸ γεώργιον τῆς ἀρετῆς ἐγκαίρως / ... / ἐπίσχε, αὐτοκράτορ μου, ναὶ πρόσχε, καινουργέ μου, / ἀνακαινούργησον καμέ, καινούργησον καὶ τοῦτο, /* Η παρομοίωση του Μανουήλ με τον Χριστό, του Μανουήλ με τον Ἐμμανουήλ, όπως σημειώνουν στους λόγους τους και ο ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ (Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῆρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον, εκδ. GAUTIER [βλ. σημ. 17], 294.18-26) και ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ (W. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos Historische Gedichte* [Wiener Byzantinistische Studien 11], Βιέννη 1974, αρ. 19, 312.73-79), είναι από τα χαρακτηριστικά θέματα της εικόνας που φιλοτεχνήθηκε για την προβολή του αυτοκράτορα· βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 434-437.

αποκαταστάθηκε, ότι στέκεται πάλι καλά στα πόδια και βαδίζει απρόσκοπτα, ενώ το φορτίο του γήρατός του δεν τον καταπονεί πια¹⁷⁷. Ζητεί να ασπαστεί το βασιλικό χέρι και έναν προς ένα τους οκτώ σπονδύλους που απαρτίζουν τους τρεις δακτύλους του, τον μέσο, τον δείκτη και τον αντίχειρα, αυτούς που κράτησαν την πένα και υπέγραψαν τη σωτηρία του· τους επτά, γιατί δηλώνουν τον *εβδοματικόν* του βίου, που τον διήγε, ως όφειλε, εργαζόμενος για την επιβίωσή του, και τον όγδοο σπόνδυλο, γιατί συμβολίζει τον *ὄγδοον*, τον μέλλοντα αιώνα¹⁷⁸.

Το έγγραφο, όμως, με την υπογραφή του Μανουήλ για τη χορήγηση του αδελφάτου, που έφερε την υγεία στο σώμα και πλημύρισε με ευφορία την ψυχή του εγκωμιαστή του, δεν είχε το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Η εντολή της δωρεάς παρέμεινε για αρκετό καιρό γράμμα κενό, χαρτί χωρίς αντίκρισμα στα χέρια του «Μαγγάνειου» και εκείνος συνέχισε να ζητεί από τον αυτοκράτορα την εκτέλεσή της.

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την υπογραφή του εγγράφου της δωρεάς ως την υποδοχή του στα Μάγγανα, ο «Μαγγάνειος» απύθυνε και άλλους λόγους στον Μανουήλ, παραπονούμενος για αδικαιολόγητη χρονοτριβή¹⁷⁹, που την αποδίδει και στη δυστροπία του οικονομικού διαχειριστή της μονής, του μοναχού Κασσιανού¹⁸⁰. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον για τη σχέση του συγγραφέα με τον πάτερνά του έχει το ανέκδοτο που ο «Μαγγάνειος» επιλέγει να διηγηθεί στον αυτοκράτορα για να του πει ότι το πολυπόθητο δώρο που παρέλαβε είναι άυλο, ασώματο¹⁸¹.

Το εύρημα του «Μαγγάνειου» είναι πνευματώδες αλλά και τολμηρό. Επικαλείται το γνωστό ενδιαφέρον του Μανουήλ περί τα ερωτικά¹⁸² και παρομοιάζει τον εαυτό του

177. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 6.50-99.

178. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 6.111-137.

179. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 8.107-109: *γράμμα λαβὼν ἐνόμιζόν ποτε λαβεῖν καὶ πράγμα / καὶ δῶρον ἔχων ἔγγραφον ἐδόκουν ἐγγραφῆναι / τῇ δέλτῳ καὶ τῷ κώδικι τῶν εὐεργετουμένων* /.

180. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 10.16, 50: *εἶπε τῷ παραβλέποντι τοῦ κράτους σου τὸ γράμμα* /.../ *καὶ πρόσταξον γενέσθαι μοι τὸ γράμμα σου καὶ πράγμα* /. Στην κεφαλίδα του Λόγου, αρ. 10 αναγράφεται: *...μὴ πειθομένου τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τῶν Μαγγάνων, τοῦ ἁγίου Κασσιανοῦ, τάξαι με εἰς τὸ δωρηθῆν μοι ἀδελφῶτον*... Η μνεΐα του Κασσιανού ως μεγάλου οἰκονόμου των Μαγγάνων ξεκινάει, καθώς πρόκειται για τίτλο που απαντά τον ενδέκατο αἰώνα, όταν η μονή του Ἁγίου Γεωργίου αποτελούσε ανεξάρτητο οικονομικό ίδρυμα, ελεγχόμενο από τον *μέγαν οἰκονόμον τοῦ Τροπαιοφόρου*, λειτουργῶ ἀνώτερο ιεραρχικά από τον νγούμενο της μονής. Με την αναδιοργάνωση ὁμως των οικονομικῶν υπηρεσιῶν ἀπὸ τον Ἀλέξιο Κομνηνὸ καὶ τη συσπείρωση ὁλων των ευαγῶν ιδρυμάτων στη νέα υπηρεσία των *εὐαγῶν σεκρέτων*, βλ. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *TM* 6, 1976, 135-141.

181. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 7.

182. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 7.5-7: *καὶ τολμηρῶς ἐρωτικὸν παράδειγμα παράγω* / τῷ βασιλεῖ μου τῷ χρηστῷ καὶ γαληνῷ καὶ πράῳ / τῷ τῶν ἐρώτων βασιλεῖ τῷ κεχαριτωμένῳ. Για τον ερωτικό

με τον άνδρα που κινδύνεψε να καταστραφεί οικονομικά, προκειμένου να πείσει μία γυναίκα απαιτητική να κοιμηθεί μαζί του, αλλά τελικά αρκέστηκε στην ικανοποίηση που του προσέφερε η καθ' ύπνους οπτασία της και η ονειρώδη¹⁸³.

Μετά την υλοποίηση της αυτοκρατορικής εντολής, περί το 1156, ο «Μαγγάνειος» δεν χάνει ευκαιρία να δηλώνει την ευγνωμοσύνη του στον αυτοκράτορα. Τρία χρόνια μετά την είσοδό του στα Μάγγανα, ευχαριστεί και πάλι για τη δωρεά τον κηδεμόνα του, όπως τον ονομάζει¹⁸⁴, γιατί θεωρεί ότι ευτύχησε να λάβει το καλύτερο από οποιοδήποτε άλλο πολύτιμο δώρο, αφού το αδελφό του είναι το μόνο που η ευεργετική του ισχύς ανακυκλώνεται κάθε χρόνο που περνά, εξασφαλίζοντάς του τη διαβίωση που επιθυμούσε για το υπόλοιπο της ζωής του: «το δώρο σου είναι ασφαλές, ουδόλως διαρρέει, / αναμένει, στηρίζει, ακμάζει, γηράσκει με τον δωρολήπτη, / λήγει και ξαναρχίζει, κυλά σαν άλλος Νείλος, / μιμείται την περιοδική άνοδο της στάθμης του ποταμού, / ακολουθεί την κυκλική διαδρομή του έτους, / και αν κάποτε σταθεί προσωρινά, πάλι τον δρόμο παίρνει. / ο χρόνος δεν μετακινεί το κρατιό σου δώρο, / μάλλον αυτός το συντηρεί / γιατί το δώρο το επίσης ο χρόνος το σφραγίζει / και ο χρόνος του είναι σύμμετρος με εκείνον του αποδέκτη / εκπνέει μαζί με το δικό του τέλος»¹⁸⁵.

Όταν ο «Μαγγάνειος» το 1151/52 ζητεί από τη σεβαστοκρατόρισα Ειρήνη να τηρήσει την παλαιά υπόσχεσή της και να μεριμνήσει να του δωρηθεί αδελφό στο μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, αφού είχε εργαστεί για λογαριασμό της επί δώδεκα έτη, επικαλείται κόπωση και ασθένεια, οφειλόμενη στο γήρας του και τις κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής. Πιο συγκεκριμένη πληροφορία για την ηλικία του περιέχεται στον πρώτο λόγο που απύθυνε για τον ίδιο σκοπό προς τον αυτοκράτο-

Μανουήλ του «Μαγγάνειου Πρόδρομου», βλ. P. MAGDALINO, *Eros the King and the King of Amours: Some Observations on Hysmine and Hysminias*, *DOP* 46, 1992, 200-203.

183. Ο Λόγος, αρ. 7 σχολιάζεται από τον MAGDALINO, *The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium* (βλ. σημ. 3), 36 και σημ. 50 ως ενδεικτικός του απελευθερωμένου και ζωντανού λόγου των συγγραφέων του δωδέκατου αιώνα σε αντίθεση προς τον τυποποιημένο και απρόσωπο λόγο των ομολόγων τους προγενέστερων εποχών.

184. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 12.1-10: *Ἦδη που τρίτον ἥνυσται, κλάδε παρφύρας ἔτος / ἀφ' οὗπερ προεκδέδεωκα καὶ προαιώφλησά σοι / τὸν πρὶν εὐχαριστήριον ἐπὶ τῷ δώρῳ λόγον /.../ ἀλλ' ὄφλων πάλιν ἔσομαι καὶ νῦν εὐχαριστήσω / καὶ νῦν τὸν κηδεμόνα μου καὶ πάλιν ἐξυμνήσω*. Ο Λόγος, αρ. 12 χρονολογείται στο 1158.

185. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 12.21-31: *σοῦ δὲ τὸ δῶρον ἔστηκεν, ἀπορροὴν οὐκ ἔχει, / προσμένει, παραπέπηγεν, ἀκμάζει, συγγηράσκει, / λήγει καὶ πάλιν ἄρχειται, μιμείται Νεῖλον ἄλλον, / παραζηλοῖ τὴν χρονικὴν ἀνάβασιν ἐκείνου, / τῷ κινουμένῳ κύκλῳ δὲ τοῦ χρόνου συγκινεῖται, / κἂν στῇ ποτε καὶ πρὸς καιρὸν, κατὰ καιρὸν κινεῖται. / χρόνος οὐ μετατίθησι τοῦ κράτους σου τὸ δῶρον, / ὑπὸ τοῦ χρόνου μᾶλλον δὲ στηρίζεται τὸ δῶρον / δῶρον καὶ γὰρ ἐτίσιον τῷ χρόνῳ βεβαιοῦται / καὶ συμμετρεῖται τὸ δοθὲν τῷ χρόνῳ τοῦ λαβόντος / καὶ συντελεῖται χρονικῶς τῷ τέλει τοῦ παυθέντος*.

ρα Μανουήλ, το επόμενο έτος 1153, όπου δηλώνει ότι έχει ήδη διανύσει τα δύο τρίτα της ζωής του¹⁸⁶· θα πρέπει δηλαδή, τότε, να βρισκόταν στην πέμπτη δεκαετία του βίου του. Το διάστημα που μεσολάβησε από την αρχική διατύπωση του αιτήματός του στη σεβαστοκρατορίσσα, πριν από τον θάνατο του συζύγου της το 1142, ως την ικανοποίησή του, το 1156 περίπου, είναι μακρό και συνεπώς ενδεικτικό ότι η απόκτηση με αυτοκρατορική δωρεά αδελφάτου στα Μάγγανα, δεν ήταν στόχος εύκολος, όχι όμως και ανέφικτος. Ο «Μαγγάνειος», που προφανώς το γνώριζε και επιθυμώντας να εξασφαλίσει στέγη και τακτικό εισόδημα ισοβίως σε ένα από τα μεγαλύτερα ευαγή ιδρύματα της Κωνσταντινούπολης, στην παραθαλάσσια, κατάφυτη¹⁸⁷ και γειτονική στο Ιερό Παλάτιο μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, πολύ πριν φθάσει στο κατώφλι του γήρατος, ασχολήθηκε μεθοδικά και με επιμονή επί δεκαπέντε σχεδόν χρόνια και κατέληξε να τον πετύχει, όταν πια θα πρέπει όντως να ανήκε στην κατηγορία των γερόντων.

4.3 *Ευστάθιος Θεσσαλονίκης: η άποψή του για την ηλικία και το γήρας*

Η σύνδεση του κύκλου του ανθρώπινου βίου με την αέναη εναλλαγή των εποχών και η αντιστοιχία των φαινομένων της άνθησης, της καρποφορίας και του μαρasmus των φυτών με την εφηβεία, την ακμή και το γήρας του ανθρώπου αποτελεί κοινό τόπο, οσάκις γίνεται αναφορά στην ηλικία. Αντιπροσωπευτική μεταξύ πολλών άλλων είναι η ωραία περιγραφή της μητέρας του Μιχαήλ Ψελλού, που έσπευσε αμέσως μετά τον πρόωπο θάνατο της κόρης της να εγκαταλείψει τα εγκόσμια, να κόψει τα μαλλιά της και να φορέσει το τριβώνιο¹⁸⁸· και αυτά, σημειώνει στο εγκώμιο που συνέταξε για να την τιμήσει ο γιός της, όταν «ήταν ακόμη ακμαία και ανθηρή, με φύλλωμα ακόμη πλούσιο και πέταλα αρρυτίδωτα, ικανή ακόμη για νέα, τρυφερά βλαστάρια και για καρποφορία»¹⁸⁸.

Η παρομοίωση του οργανισμού του ανθρώπου με εκείνον των φυτών, προκειμένου να δηλωθεί η ηλικία, στα συγγράμματα του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης συζητείται για να αναδειχθεί ότι η παραβολή είχε λειτουργία αμφίδρομη, ότι και του ανθρώπου τα χαρακτηριστικά αποδίδονταν μεταφορικά στα φυτά, με βάση τη βαθειά γνώση της αρχαίας γραμματείας που είχε ο μητροπολίτης και σε συνδυασμό με την αγάπη και το ρητά δηλωμένο ενδιαφέρον του για τη γεωργία.

186. Βλ. παραπάνω, σημ. 164.

187. Για την κατάφυτη περιοχή και τους κήπους των Μαγγάνων στους πρόποδες της ακρόπολης στο ΒΑ άκρο της χερσονήσου, βλ. H. MAGUIRE, Gardens and Parks in Constantinople, *DOP* 54, 2000, 259-262.

188. ΜΙΧΑΗΛ ΨΕΛΛΟΣ, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ* (βλ. σημ. 26), 118.969-119.971: *ἔτι ἀκμαίαν τὴν ὥραν ἔχουσα, οὕτω ἀποβεβληκυῖα τὸ ἄνθος, ἔτι φύλλοις κομῶσα, οὕτω ῥυσσοῦν τὸ πέταλον ἔχουσα, ἔτι τὸν κλάδον ἀπαλὸν φύουσα, ἔτι ὁπώρας βλαστάνουσα.*

Η καλλιέργεια της γης κατέχει σημαντική θέση στη ζωή και το συγγραφικό έργο του Ευστάθιου. Από τα βιογραφικά στοιχεία που σταχυολογούνται στα συγγράμματά του προκύπτει ότι ο Ευστάθιος, κατά τη διάρκεια του μακρόχρονου βίου του (c.1106/1115-c.1195/98)¹⁸⁹, ασχολήθηκε συστηματικά με την καλλιέργεια της γης. Ως νεαρός τρόφιμος της μονής της Αγίας Ευφημίας ασχολήθηκε με τις γεωργικές εργασίες του μοναστηριού, ιδιαίτερα με τον τρύγο. Ως διάκονος της Αγίας Σοφίας και ευρισκόμενος σε ανάρρωση μετά από ασθένεια δεν απαλλάχθηκε από την υποχρέωση συμμετοχής του στις εργασίες του τρύγου¹⁹⁰. Ο ίδιος συντηρούσε κήμα με οπωροφόρα δένδρα και κλήματα σε απομακρυσμένη περιοχή, έξω από την Κωνσταντινούπολη¹⁹¹, ενώ κάποτε είχε συνοδεύσει τον δάσκαλό του, που πήγαινε τον καιρό του τρύγου σε αμπελώννα του, σε προάστειο της πρωτεύουσας¹⁹². Με την ιδιότητα επίσης του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης¹⁹³ και σε προχωρημένη πια ηλικία, την εποχή της άλωσης της πόλης από τους Νορμανδούς, ο Ευστάθιος καλλιεργούσε *κηπίον* της μητρόπολης με δένδρα, κυρίως συκές, και πρασιές με λαχανικά¹⁹⁴.

Ο Ευστάθιος χαρακτηρίζει τη γεωργία ως *εὐγενὲς ἔργον καὶ ἀνθρώπῳ προσήκον*. Θεωρεί ότι είναι το πρώτο αγαθό που δόθηκε στον άνθρωπο, η ωραία εργασία που

189. P. WIRTH, Wann wurde Eustathios von Thessalonike geboren, *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Άμστερνταμ 1980, 1-3· Ο ΙΔΙΟΣ, *Eustathii Thessalonicensis Opera Minora* [CFHB 32], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 2000, 5*-6*. Η αποκατάσταση της βιογραφίας του Ευστάθιου με βάση το σύνολο του συγγραφικού του έργου δεν έχει ωστόσο ακόμη ολοκληρωθεί, βλ. P. MAGDALINO, Eustathios and Thessalonica, στο C. N. CONSTANTINIDES - N. M. PANAGIOTAKES - Elizabeth JEFFREYS - A. D. ANGELOU (έκδ.), *ΦΙΛΕΛΛΗΝ, Studies in Honor of Robert Browning* [Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia - Bibliothke 17], 226-227.

190. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, εκδ. T.L.F. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Φραγκφούρτη 1832, 323.71-72: *Ἡμῖν ἤδη μέλει καὶ τῆς εἰς τρυγητὸν ἀπελεύσεως, ὅπως ἂν ἔχωμεν, εἰ καὶ μὴ καλῶς*.

191. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 308.1-53.

192. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 111.56-59.

193. Η ανάρρησή του στον μητροπολιτικό θρόνο της Θεσσαλονίκης χρονολογείται στο έτος 1175, βλ. Ελισάβετ ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και η μονωδία του για τον Νικόλαο Αγιοθεοδώτη, στον παρόντα τόμο, 199-211, όπου αναθεωρούνται με πειστικά επιχειρήματα οι προηγούμενες προτάσεις χρονολόγησης του γεγονότος.

194. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, εκδ. (με ιταλική μετάφραση V. ROTOLO) St. KYRIAKIDIS, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, Istituto Siciliano di Studi bizantini e Neoellenici [Testi e monumenti, Testi 5], Παλέρμο 1961, 110.29-32 και XLII-XLV, όπου συγκεντρωμένο το σύνολο των σχετικών με την ενασχόληση του Ευστάθιου με τη γεωργία πληροφοριών. Βλ. και KAZHDAN - FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature* (βλ. σημ. 58), 163-164, όπου επισημαίνεται ότι τα συγγράμματα του Ευστάθιου βρίθουν από εικόνες σχετικές με τη γεωργία, με παρομοιώσεις και συγκρίσεις.

του αποφέρει πλούτο χωρίς να διακινδυνεύει, η τέχνη η πιο ταιριαχτή με τη δική του φύση (ἀγαθὸν ἀρχέγονον, πλουτοποιὸν ἔργον, ἀκίνδυνον καλόν, τέχνη συγγενὴς ἀνθρώποις). Σε σύγκριση με τη θάλασσα, που την ενασχόληση μαζί της αντιμετωπίζει ως μεταγενέστερη και ξενόφερτη, η γη σαν μητέρα στοργική θεωρεί ότι αντιπροσφέρει όλα τα προς το ζην αγαθά σε όσους την καλλιεργούν και επιθυμούν βίο χωρίς κινδύνους και μακρομέρευση¹⁹⁵.

Η συγγένεια που συνδέει τον άνθρωπο με την καλλιέργεια της γης, το ανθρώπινο σώμα και τα μέλη του με τα αντίστοιχα των φυτών αναζητείται και εντοπίζεται από τον Ευστάθιο στα έργα της αρχαίας γραμματείας. Στα σχόλια που εκπόνησε για τα Ομηρικά έπη, όπου σημειώνει σχολαστικά τα ευρήματά του, παρατηρεί ότι: πολλή γὰρ καὶ μάλιστα παρὰ τοῖς ποιηταῖς καὶ ὡς εἶπεῖν ἀφειδῆς ἢ ἐκ τῶν ζώων ἐπὶ τὰ ἄψυχα τροπικὴ διάθεσις¹⁹⁶ και παραπέμπει μεταξύ άλλων στον Ευριπίδη: κόμας δὲ λέγειν δένδρων τὰ φύλλα [ᾧθεν καὶ κομήτης λειμῶν παρὰ τῇ τραγωδίᾳ] καὶ κομᾶν τὸ ἐν τούτοις θάλλειν¹⁹⁷. Επισημαίνει επίσης ότι οι ποιητές δεν περιορίζονταν στην παρομοίωση των επιμέρους μελών του ανθρώπου με εκείνα των φυτών, αλλά απέδιδαν μεταφορικά και τις ενέργειες του ανθρώπου και τα πάθη του σε αυτά (ἀλλὰ καὶ τὰς ἐν τοῖς ζώοις ἐνεργείας καὶ τὰ πάθη ὁμοίως διέθεντο), ώστε να λένουν πως το δένδρο αρρωσταίνει και πως το κλήμα τσακίζει το γόνατο ή πως του πονεῖ (τὸ γοῦν φάναι νοσεῖν τὸ δένδρον ἢ ὀκλάζειν ἢ πεπονθῆναι γόνυ, τυχὸν κλήματος)¹⁹⁸. Και επανερχόμενος με άλλη ευκαιρία στα άψυχα επαναλαμβάνει ότι: πάσχει γὰρ ποτε οὐ μόνον, ὅσα αἰσθήσεσιν οἰκονομοῦνται, ἀλλὰ καὶ ἄμπελος νοσεῖ καὶ συκὴ πονεῖ¹⁹⁹.

Η θεωρία ότι και τα άψυχα φυτά έχουν αισθήσεις και συμπεριφορές ανάλογες με των ανθρώπων ισχύει βέβαια και για τη ροδακινιά, που ο Ευστάθιος καλλιεργούσε στον κήπο του, και για το ωραίο φρούτο της που έστειλε ως δώρο στον Μανουήλ Κομνηνό, όπως αναφέρει σε επιστολή του προς τον αυτοκράτορα. Το ροδάκινο, η ἐμὴ

195. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 149.85-150.2. Την ίδια εποχή, ο Κωνσταντίνος Μανασσής, αναφερόμενος επιγραμματικά στη ναυσιπλοΐα, σχολιάζει ότι «οι εμπορευόμενοι, ωθούμενοι από την ελπίδα του κέρδους, αφηφύσαν τα ποτάμια και τις αγριεμένες θάλασσες και διακινδύνευαν τις ζωές τους για χάρη του χρυσού»: Ο. ΜΑΖΑΛ, εκδ. *Der Roman des Konstantinos Manasses: Überlieferung, Rekonstruktion, Textausgabe der Fragmente*, Βιέννη 1967, 209 πβ. Angeliki E. LAIOU, *Byzantine Traders and Seafarers*, στο Sp. VRYONIS, Jr. (εκδ.), *The Greeks and the Sea*, New Rochelle, N.Y. 1993, 79.

196. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, εκδ. Μ. VAN DER VALK, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem cod. Laurentiani editi*, τ. 1-4, Λέιντεν 1971-1987, τ. 1, 478.19-20.

197. Ο.π., 478.24-25 Πβ. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, *Ἰππόλυτος*, 208-211: πῶς ἂν δροσερὰς ἀπὸ κρηνίδος / καθαρῶν ὕδατον πῶμ' ἂν ἀρυσάιμαν, / ὑπὸ τ' αἰγέροις ἐν τε κομήτι / λειμῶνι κλιθεῖσ' ἀναπαυσαίμαν,

198. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαί*, τ. 1, 481.25-482.3.

199. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opera Minora*, 65.53-55.

ὁπώρα, ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ, εἶχε ἡλικία, τὴν ἡλικία κόρης νεαρῆς, φρόνιμης καὶ με καλὴ ἀνατροφή: «μόλις χθες τὴν εἶχαν ἀποσπάσει ἀπὸ τὴν ἀγκαλιά της ἐπίσης νεαρῆς, πρωτόγεννης μητέρας της, που ἐδείκνε νὰ λυπάται γιατί της τὴν ἐπαίρναν. Εἶχε μόλις ἀποχωριστεῖ τὴν τροφὸς της καὶ εἶχε μόλις προβάλλει στὴν πόρτα τοῦ γυναικωνίτη· ἦταν τελείως ἀβγαλτὴ, μεγαλωμένη ἀποκλειστικά στὸ σπίτι με φροντίδα μου προσωπική»²⁰⁰.

Τὸ φυτὸ, ὥστόσο, που ὁ ὁργανισμὸς τοῦ κατὰ τὸν Εὐστάθιο, συνδέεται ἀρρηκτὰ με τὸν ὁργανισμὸ τοῦ ἀνθρώπου καὶ κατὰ συνέπεια με τὴς ἐνέργειες, τὰ πάθη καὶ με τὴς ἡλικίες τοῦ εἶναι ἡ ἀμπελὸς καὶ βέβαια τὸ προϊόν της ὁ οἶνος, καὶ κυρίως αὐτός, με τὸν δικὸ τοῦ ὁργανισμοῦ, ἀντίστοιχο ἐπίσης με τὸν ἀνθρώπινο.

Στὴ διήγησή του γιὰ τὴν ἀλῶση τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Εὐστάθιος περιγράφει τὴ σύμπλευση τοῦ οἴνου με τὰ πάθη τοῦ ἀνθρώπου καὶ με τὴν τύχη του, ὅπως ἐκεῖ εὐστοχα ἐπισημάνει ὁ Η. Ἀναγνωστάκης²⁰¹. Οἱ λατίνοι κατακτητὲς τῆς πόλης με τὴν ἀρπακτικὴ καὶ καταστροφικὴ τοὺς μανία ἔχυναν ποταμὸν τὸ παλαιὸ, καλὸ κρασί, τὸν *τριγέροντα οἶνον*, που χρῆσιμευε καὶ γιὰ τὴν ἀπολύμανση τῶν τραυμάτων τῶν πληγωμένων, γιατί ἦταν ἀπολίτιστοι, παντελῶς ἀσχετοὶ με τὸν ἀστικό βίον καὶ ἀνίκανοι νὰ τὸν ἐκτιμῇσουν²⁰². Τοὺς ἄρσε νὰ πίνουν τὸν *νεογνὸν οἶνον*, που δὲν εἶχε ἀκόμη υποστεί τὴ ζύμωση, ἐπειδὴ ἦταν γλυκός, συγχρόνως ὅμως ἦταν καὶ ὀλέθριος γιὰ τὴν υγεία. Ἔτσι, ὁ κυνόμενος *γέρων οἶνος συναπέθνησκε* με τοὺς τραυματίες Θεσσαλονικεῖς, ἐνῶ οἱ εἰσβολεῖς, που προτιμοῦσαν τὸν *νεογνὸν βρασματοῖαν*, ἀρρώστιασαν καὶ πρὸς μεγάλη ἱκανοποίησιν τοῦ γηραιοῦ μητροπολίτη πέθαιναν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ δυσεντερίας²⁰³.

Ἡ παρομοίωση τῶν γνωρισμάτων τῆς νεότητος καὶ τοῦ γήρατος τοῦ ἀνθρώπου με ἐκεῖνα τῆς νεότητος καὶ τῆς παλαιότητος τοῦ οἴνου δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς εὐρημα ἀποκλειστικὸ τοῦ Εὐστάθιου· χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλους προγενέστερους ἢ μεταγενέστερους συγγραφεῖς²⁰⁴. Στὴ δική του, ὅμως, ἀφήγησις δὲν ἐπισημαίνεται μόνο ἡ

200. ΕὐΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 335.44-48: *κορίσκη σώφρων, χθὲς ἀποσπασθεῖσα τῆς μητρός, ἀκνυμένης τάχα, ὅτι ταύτης ἐστέρηται ἄρτι τὴν τροφὸν παραμείψασα, ἄρτι τοῦ θαλάμου προκύψασα· οὐ πλανήτης, οὐκ ἀγοραία, οὐκ δημόσιον ἀγαθόν· ἐμὸν τὸ μέλημα· χειρὸς ἐμῆς μέλημα ... Πρωτοτόκον ἔστι μοι τὸ δένδρον· ἄρτι πρῶτως ὁπώρας μήτηρ ἐκλήθη.*

201. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Κουκουββαὶ καὶ τριγέρων οἶνος. Σταφύλια καὶ κρασιά στὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης, στὸ Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ (ἐπιμ.), *Οἶνον ἱστορῶ III. Τ' ἀμπελανθίσματα*, Επιστημονικὸ συμπόσιο, Αθήνα 2004, 77-84.

202. ΕὐΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, 146.37-148.1: *ἦσαν δὲ καὶ αὐτοὶ ἀγεννεῖς, ἄγροικοὶ καὶ οὐδὲν ἀστείον πεπαιδευμένοι.*

203. ΕὐΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, 148.10-27.

204. Βλ. π.χ. στὸ ἀποδιδόμενον στὸν Μανουήλ Φιλί ἡ τὸν Θεόδωρο Πρόδρομο ποίημα *Κατὰ φιλόπορον γράος*, ἐκδ. Ε. MILLER, *Manuelis Philae Carmina ex codicibus Escorialensibus, Florentinis, Parisinis et Vaticanis*, τ. 2, Ἀμστερνταμ 1967, στ. 44-49: *Οἶνος νεάζων καὶ σφριγῶν ἀναζέει, / Καὶ ῥηγνύει τὸν πύθον*

στεννότατη οργανική σχέση στις ηλικίες και τα πάθη του ανθρώπου και του οίνου, αναδεικνύεται επίσης και η πολιτισμική διαφορά, το μεγάλο χάσμα που χώριζε τους Βυζαντινούς από τους Λατίνους²⁰⁵. Η σοφία, η πείρα, η ευγένεια και ο πολιτισμός, που φορέας τους είναι ο αρχαιομαθέστατος, σχεδόν τριγέροντας²⁰⁶ μητροπολίτης και που, κατά τον Ευστάθιο, χαρακτηρίζουν την παλαιότητα και το γήρας, διαφοροποιούν τους Ρωμαίους πολίτες από το γένος των άξεστων Νορμανδών· εκείνοι διακρίνονταν για την άγνοια, την απειρία και τη βαναυσότητα, ιδιότητες που κατά κανόνα προσιδιάζουν στη νεότητα.

Η χρήση των επιθέτων *γέρων* και *γραῦς* με την έννοια του παλαιός και παλαιά ή αρχαίος και αρχαία δεν είναι σπάνια. Δηλωτικά της ανθρωπίνης ηλικίας, τα δύο επίθετα συνδέονται με ονόματα ουσιαστικά με μακρό παρελθόν και για τον λόγο αυτόν είτε εκλεκτά και πολύτιμα, όπως ο *γέρων οἶνος* του Ευστάθιου, είτε αξιόπιστα, όπως ο *γέρων μῦθος*²⁰⁷, είτε σοφά και θαυμαστά, όπως η *γραῦς φιλοσοφία*²⁰⁸, είτε ταλαιπωρημένα από τον χρόνο και παραμελημένα, όπως η γηρασμένη και παρηκμασμένη κατά τον «Μαγγάνειο Πρόδρομο» βυζαντινή πρωτεύουσα, η Νέα Ρώμη, που ο Μανουήλ Κομνηνός ανέλαβε να την ανακαινίσει και να την κάνει αντάξια του ονόματός της²⁰⁹, αλλά και το Δορύλαιο, που ο ίδιος αυτοκράτορας το ανοικοδόμησε, προσδίδοντας, σύμφωνα με μαρτυρία του Ευστάθιου, νέα ισχύ, λάμψη και δεσπόζουσα φυσιογνωμία στην πόλη, ενώ είχε παραλάβει λείψανα μόνο από τὸ παλαιὸν κάλλος και τὸν γέροντα χαρακτῆρα της²¹⁰.

ἐξ ἀταξίας· / Νέος γὰρ ὢν καὶ πέπονθε καὶ τὰ τῶν νέων· / Ἄλλ' εἰς τὸ γῆρας καὶ τὸν ἔσχατον χρόνον / καθίσταται μὲν εἰς ἑαυτὸν εὐφρόνως, / Συστέλλεται δὲ καὶ φρονεῖ καθὼς γέρων /

205. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, ό.π., 80.

206. τριγέρον: θετικός συνήθως προσδιορισμός του ενενηκοντούτη γέροντα· παραπέμπει στον ομηρικό τριγέροντα Νέστορα, που ήταν γνωστός και ως φιλοπότης, βλ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Παρεκβολαί*, τ. 3, 281.25–26: *Εἰ καὶ ἄλλοι φασίν, ὡς πλεῖστον ἔπε τῶν ἡρώων ὁ τριγέρων Νέστωρ, καὶ αὐτοῦ Ἄγαμέμνωνος, ὃν ὡς πολυπότην ὁ Ἀχιλλεύς ἐπιπλήττει* και 282.11–12: *Νέστωρ δ' ὁ γέρων, φιλοπότης, φασίν, ὢν, συνεχεῖ συνηθεία βαστάζειν [τὸ ποτήριον] διδασθεῖς, ἀμογητὶ αὐτὸ γέμον ἄειρεν, ὃ ἐστὶν ἐκούφιζε*· Βλ. και ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, ό.π. 80 και σημ. 20.

207. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 339.51–52· βλ. και ΑΙΣΧΥΛΟΣ, *Χοηφόροι*, 314: *τριγέρων μῦθος τάδε φωνεῖ*.

208. ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΑΝΤΙΟΧΟΣ, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Νικόλαον Καταφλῶρον*, εκδ. Α. ΣΙΔΕΡΑΣ, 25 Ἀνέκδοτοι βυζαντινοὶ ἐπιτάφιοι [Κλασσικὰ γράμματα 5], Θεσσαλονίκη 1991, 58.23–27: *Ἐλθέτω ἡ τιθηνὸς ἐκείνου φιλοσοφία, ἡ γραῦς, ἡ πολλῶν εἰδήμων, ἡ τὰς φύσεις ἐξακριβωσαμένη τῶν ὄντων, ἡ πρέσβα, ἡ καὶ αὐτὴν τὴν πεμπελότητα παραμείψασα, τὸ λευκὸν ἀνακαλυψάτω κάρα, σπαραξάτω τὴν πολιάν*.

209. Βλ. παραπάνω, 179.

210. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opera Minora*, 41.3–42.8: *καὶ ἡ πόλις ἀπροσβάτοις ἡσφάλισται πυργοβάρεσιν οὐκέτι βραχυτάτοις λειψάνοις τὸ πάλαι πρέσβιστον περισφάζουσα καὶ σμικροῖς ἀναστήμασιν τὸ*

Γηρασμένη και ασθμαίνουσα περιγράφεται και η πολιορκούμενη από τους Νορμανδούς Θεσσαλονίκη, που δεχόταν στα τείχη της τις ριπές των πετροβόλων μηχανών του εχθρού. *Κάμνει ἡ γραῖα πάλιν*, ψέλλιζε ο απαθής και αδιάφορος στρατηγός Δαβίδ, σημειώνει ο Ευστάθιος και ερμηνεύει τα λόγια του ως προφητεία για την επερχόμενη κατάρρευση της καταπονημένης πόλης και την παράδοση της *πρεσβυτάτης Θεσσαλονίκης* στους πολιορκητές, καθώς γνώριζε καλά ότι το ίδιο είχε και άλλοτε συμβεί, στο παρελθόν, κατά τη διάρκεια της μακράιωνης ιστορίας της²¹¹.

Το γήρας κατά τον Ευστάθιο δεν αφορά μόνο στο σώμα και τον νου του ανθρώπου σχετίζεται και με την ηθική του υπόσταση, αφού η απεμπόληση αρχών και αξιών τον οδηγεί σε ηθικό μαρασμό και κατάρπωση. Πρόκειται για ζήτημα που εύλογα απασχολεί κάθε ευσυνείδητο ποιμενάρχη και που ταλάνισε τον Ευστάθιο σε όλη τη διάρκεια της θητείας του στη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης.

Βαθειά ενοχλημένος από τη συμπεριφορά των Θεσσαλονικέων, λαϊκών και μοναχών, που επιδίδονταν σε πάσης φύσεως κερδοφόρες δραστηριότητες, ενδιαφέρονταν για τον ατομικό τους πλουτισμό με κάθε τρόπο, ακόμη και σε βάρος των συμπολιτών τους, και για την κοινωνική τους ανέλιξη στην οικονομικά εύρωστη και ευημερούσα, την εποχή εκείνη, πόλη τους²¹², ενώ αντίθετα παραμελούσαν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και αμφισβητούσαν το ιερατικό κύρος του μητροπολίτη τους, ο Ευστάθιος αποδοκιμάζει τη διαγωγή τους και αγωνίζεται με επανειλημμένους λόγους του να τους αποσπάσει από τον αγοραίο, «αμαρτωλό» βίο και να τους επαναφέρει στους κόλπους της εκκλησίας του²¹³.

Στα τελευταία κεφάλαια, που κλείνουν τη διήγηση της άλωσης της Θεσσαλονίκης και έχουν χαρακτήρα κηρύγματος, ο μητροπολίτης επιχειρεί για πολλοστή φορά να νουθετήσει το ποίμνιό του. Κατονομάζει ως βασική αιτία για τη θλιβερή κατάληξη της

παλαιὸν κάλλος ὑπαναφαίνουσα καὶ πυργιδίων τινῶν προτομαῖς τὸν γέροντα χαρακτῆρα παραδεικνύουσα ... ἀλλὰ ὅλη διόλου πληρέστατα συντετελεσμένη καὶ νεοτήσιον διαλάμπουσα καὶ δεσποτικῶς ἐσκευασμένη. Για την ανοικοδόμηση του Δορυλαίου από τον Μανουήλ Κομνηνό, πριν από την εκστρατεία του αυτοκράτορα εναντίον του σελτζούκου σουλτάνου του Ικονίου και την ήττα του, το 1176, στο Μυριοκέφαλο, βλ. MAGDALINO, *Manuel I*, 96-97, 456-457.

211. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, 98.17-29.

212. Χαρακτηριστική για την οικονομική άνθηση της Θεσσαλονίκης είναι η περίφημη περιγραφή στον *Τιμαρίωνα* της ετήσιας εμποροπανηγύρης, κατά τον εορτασμό του Αγίου Δημητρίου, όπου συνέρρεαν αθρόοι οι εμπορευόμενοι από Ανατολή και Δύση, βλ. R. ROMANO, εκδ., *Pseudo-Luciano, Timarione*, (La satira bizantina dei secoli XI-XV, Τουρίνο 1999, 116.104-120.185.

213. βλ. MAGDALINO, *Eustathios and Thessalonica*, 227-230, όπου σχολιάζεται διεξοδικά η κριτική που ασκούσε ο μητροπολίτης στις ανοίκειες συμπεριφορές μελών του ποιμνίου του και την απομάκρυνσή τους από την εκκλησία.

πολιορκίας τις «αμαρτίες» των Θεσσαλονικέων και τους καλεί να μεταμεληθούν για να μην τους ξαναβρούν οι ίδιες συμφορές²¹⁴. Παραπέμπει στην έμφυτη ροπή του ανθρώπου προς την αμαρτία, που ανάγεται στο προπατορικό αμάρτημα, όπου το ανθρώπινο γένος οδηγήθηκε από τον φθόνο, τὸ πρεσβύτατον κακὸν του αλαζονικού και ανόητου τυφογέροντα εωσφόρου· συναριθμεί με αυτό και τις εξίσου παμπάλαιες και εγγενείς αλαζονικές διαθέσεις και ενέργειες του ανθρώπου, τοὺς συγγέροντες τῷ φθόνῳ τύφους²¹⁵: τη διαβολή, το ψεύδος, την απληστία, τη συκοφαντία, την τοκογλυφία και ακόμη τις ασταθείς και εφήμερες φιλίες και την περιφρόνηση των θείων. Όλες αυτές οι παλαιότητες, οι γηραιές, κατά τον Ευστάθιο, ανθρώπινες αμαρτίες βάραιναν τους επιδιδόμενους στο άνομο κέρδος ασεβείς Θεσσαλονικείς, ώστε να έχουν καταστεί ηθικά γηρασμένοι, πωρωμένοι ψυγέντες ἀμαρτιῶν βαρυτάτῳ χειμῶνι, με προφανή συνέπεια η μεγαλόπολη Θεσσαλονίκη να μεταβληθεί σε ἔρημον πόλιν και να οδηγηθεί στον όλεθρο²¹⁶.

Ο Ευστάθιος, ένθερμος υποστηρικτής της ιεραρχίας ως αναγκαίου παράγοντα επιβίωσης και πολιτισμού για κάθε κοινωνία, κατατάσσει τους γέροντες στην κατηγορία των ανώτερων ως προς το πνεύμα, το αίσθημα του δικαίου και την ηθική ατόμων, εκείνων που δικαιοματικά ασκούν εξουσία στους φύσει και θέσει υποδεέστερους, όπως συμβαίνει με τον πατέρα και τα τέκνα του, τον δάσκαλο και τους μαθητές του, τον ποιμένα και το ποίμνιό του, τον αρχηγό και τους άνδρες του, τον οικοδεσπότη και τους δούλους του, τον άνδρα και τη γυναίκα του. Τις απόψεις του αυτές εκθέτει στον «Περὶ ὑπακοῆς» λόγο του ως απάντηση προς τους απείθαρκους Θεσσαλονικείς, που προκειμένου να απαλλαγούν από τον φορτικό του έλεγχο επιχειρηματολογούσαν άκριτα υπέρ μίας δήθεν ἰσότητος και ἰσοπολιτείας και αρνούνταν να συμμορφωθούν με τις υποδείξεις του γηραιού ποιμένα τους²¹⁷, τον οποίο, εξάλλου, θεωρούσαν ξεμωραμένο ενώ του προσήπταν και ἔλλειψη ευγλωττίας²¹⁸.

Στο δικό του γήρας ο Ευστάθιος αναφέρεται περιστασιακά, επισημαίνοντας την αδυναμία που χαρακτηρίζει τη φάση αυτή του ανθρώπινου βίου και την ανάγκη φροντίδας και προστασίας που έχουν οι ηλικιωμένοι. Στο υπομνηστικό σημείωμα που συνέταξε ως έκπτωτος από τη θέση του διακόνου της Αγίας Σοφίας και το απύθυνε

214. Ο λόγος θεωρείται ότι συντάχθηκε και διαβάστηκε από τον μητροπολίτη αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, μεταξύ Νοεμβρίου 1185 και Φεβρουαρίου 1186, βλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Eustazio di Thessalonica. La espugnazione di Thessalonica*, XXXIV.

215. ΜΑΚΚΑΒΑΙΩΝ Γ', 3.18: τύφοις φερόμενοι παλαιότεροι.

216. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἀλώσεως Θεσσαλονίκης*, 152-158.

217. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Opuscula*, 28.57-29.16.

218. ΚΑΖΗΔΑΝ - ΦΡΑΝΚΛΙΝ, *Studies on Byzantine Literature* (βλ. σημ. 58), 134.

προς τον πατριάρχη Μιχαήλ Γ' τον του Αγκιάλου (1170-1178), παραπονούμενος για την αδικία που του είχε γίνει, την αποστέρηση δηλαδή κεκτημένων δικαιωμάτων του και συνακόλουθα τη δεινή οικονομική του κατάσταση, παρατηρεί ότι οι συμφορές αυτές ήταν δυσβάστακτες, γιατί τον βρήκαν σε προχωρημένη πια ηλικία και του ανέτρεψαν άρδην τους όρους άνετης διαβίωσης, που με συνεπή προσπάθεια και πολύ κόπο είχε ως τότε εξασφαλίσει για τον εαυτό του. Ζητεί από τον πατριάρχη, ως πατέρα όλων των υπηρετούντων την Εκκλησία, να μεριμνήσει για την ταχεία αποκατάσταση του τέκνου του στο προηγούμενο καθεστώς, παρομοιάζοντας τον εαυτό του με το παιδί που κλαυθυμρίζει για να πάρει πίσω το ψωμί που του άρπαξαν από το χέρι και, μολονότι αναγνωρίζει ότι ανάλογη συμπεριφορά δεν αρμόζει στην ηλικία του, τον παραπέμπει στην παροιμία που λέγει ότι *οί γέροντες δις παῖδες*²¹⁹.

Ο διορισμός του Ευστάθιου στη θέση του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, το 1175, αμέσως μετά την εκλογή του στην επισκοπή Μύρων κατά το προηγούμενο έτος, όταν δηλαδή θα ήταν εξήντα τουλάχιστον χρόνων και, όπως ο ίδιος σημειώνει – με προφανή διάθεση υπερβολής, που ίσως υποδηλώνει και την καθυστερημένη καταξίωσή του – η φωνή του έτρεμε από τα γεράματα²²⁰, είναι πιθανότατα η απάντηση του πατριάρχη στο αίτημά του για αποκατάσταση.

Ο λόγος για το γήρας αναπτύσσεται σε ένα περιβάλλον επώνυμο και κλειστό, όπου ο κόσμος, οι λαϊκές ομάδες του πληθυσμού και τα δικά τους γηρατειά δεν έχουν θέση. Οι συγγραφείς που μιλούν για το γήρας και οι αποδέκτες του λόγου τους ανήκουν στην ίδια κοινωνική ομάδα: την ομάδα της νέας αριστοκρατίας, που αρχίζει να διαμορφώνεται από τα τέλη του δέκατου και ανδρώνεται τον δωδέκατο αιώνα, αποβαίνοντας βασικό στήριγμα της διακυβέρνησης του κράτους από τη δυναστεία των Κομνηνών. Οι πρώτοι, με την ιδιότητα του διανοούμενου σε συνδυασμό ενίοτε και με εκείνη του εκκλησιαστικού ή κρατικού λειτουργού, ασχολούνται με την προβολή και

219. P. WIRTH, Zur Biographie des Eustathios von Thessalonike, *Byzantion* 33, 1966, 260-282 (= Ο ΙΔΙΟΣ, *Eustathiana. Gesammelte Aufsätze zu Leben und Werk des Metropoliten Eustathios von Thessalonike*, Άμστερνταμ 1980, 11-33); KAZHDAN - FRANKLIN, *Studies on Byzantine Literature*, 122-123.

220. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Τοῦ ἀγιωτάτου Θεσσαλονίκης, κυρίου Εὐσταθίου, λόγος εἰς τὸν κραταῖον καὶ ἅγιον βασιλέα, κύριον Μανουήλ, ὅτε ἦν ἔτι τῆς ἀγιωτάτης τῶν Μύρων ἐκκλησίας ὑποψήφιος*, εκδ. T.L.F. TAFEL, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Βερολίνο 1839 (ανατύπωση Λονδίνο 1972), 403: *Αἰσχυρῶ δ' ὃν καὶ τὴν φίλην θρέπτειαν ῥητορείαν, ἥ τις παῖδά με ὄντα καὶ οὐδὲν εἰς ἵουλον ἀρτιφυῆ λασιούμενον ῥήτορα βασιλικὸν προεστήσατο, ἥνικα θεὸς τὰ πρῶτα ἐπὶ τῆς βασιλικῆς ταύτης ἐκάθισέ σε περιωπῆς ... καὶ ὥσπερ τότε τὰ εἰς ῥητορείαν ψελλίζων καὶ οὐ πρὸς ἀξίαν τῆς ἑορτῆς, οὕτω καὶ νῦν τῷ γήρα τρομαλέα φθεγγόμενος* KYRIAKIDIS, *Eustazio di Thessalonica. La espugnazione di Thessalonica*, XXXIX.

ενίσχυση της νέας εικόνας του αυτοκράτορα με κυρίαρχο χαρακτηριστικό τη στρατιωτική του αρεπή· οι δεύτεροι, μέλη κυρίως της διευρυμένης ηγεμονικής οικογένειας, αλλά και άλλων ισχυρών και ανερχόμενων οικογενειών, κατέχουν υψηλές θέσεις στον στρατό και τον αυτοκρατορικό εν γένει περίγυρο και έχουν μεγάλη οικονομική επιφάνεια²²¹. Η καταγωγή, ο πλούτος, η σειρά στην ιεραρχία, το επάγγελμα, η μόρφωση και τα επιτεύγματα είναι τα χαρακτηριστικά των μελών της νέας αριστοκρατίας, που, έχοντας εξασφαλίσει τους καλύτερους δυνατούς όρους διαβίωσης και συνεπώς και τις μεγαλύτερες πιθανότητες μακροζωίας, ενδιαφέρεται και μιλεί για το γήρας της, όπως εξάλλου προνοεί με αγαθοεργίες και για τη «μετά θάνατον ζωή» της, για μία θέση στον Παράδεισο.

Οι συγγραφείς, υμνιστές των αριστοκρατικών οικογενειών, που άλλοτε συμβαίνει να είναι και οι πάρτωνές τους, στους λόγους που συντάσσουν με την ευκαιρία σημαντικών οικογενειακών γεγονότων, γεννήσεις, γάμους, θανάτους, μαζί με τις ευχές για γονιμότητα, ευγονία, ευδόωση των προσδοκιών τους, περιλαμβάνουν και την ευχή για μακροήμερευση· το γήρας εγγράφεται ως ευκαίο επιστέγασμα του ιδανικού βίου του αριστοκράτη.

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος, εγκωμιαστής και ένθερμος υποστηρικτής της οικογένειας των Κομνηνών, στο ποίημα που συνέταξε για να τιμήσει τη γέννηση του Αλέξιου, γιου του σεβαστοκράτορα Ανδρόνικου Κομνηνού, και όπου περιγράφει την ιδεώδη στρατιωτική εκπαίδευση του αριστοκράτη, αφού, πρώτα, σημειώσει μία προς μία τις βαθμίδες της ανάλογα με την πρόοδο της ηλικίας του, έπειτα, αναφέρεται στην προοπτική του γάμου του με σύζυγο αριστοκρατικής καταγωγής, στη διαιώνιση της οικογένειάς του με άξιους απογόνους και καταλήγει με την ευχή το νεογέννητο *τρισευγενές παιδίον* να φθάσει ως τα πολύ βαθειά γεράματα²²².

Για την αριστοκρατική, λοιπόν, οικογένεια το γήρας εμφανίζεται ως δικαίωση, ως καταξίωση της ανωτερότητάς της· και όταν η προσδοκία μακροζωίας των μελών της διαψευσθεί με την άκαιρη απώλεια γόνου της το μοιραίο θρηνείται ως άτοπο.

Ως άνθρωπο που άξιζε να είχε παραμείνει στη ζωή ως το βαθύ του γήρας μνημονεύει ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης τον πρόωρα εκλιπόντα Νικηφόρο, εγγονό του Νικηφόρου Βρυέννιου και της Άννας Κομνηνής, στη μονωδία που συνέταξε προς

221. KAZHDAN - EPSTEIN, 'Αλλαγές, 107-116, 168-186.

222. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, εκδ. HÖRANDNER, *Theodoros Prodromos Historische Gedichte* (βλ. σημ. 176), αρ. 44, 411.179-182: *συζευγνυσσο και γυναικί τοῦ γένους ἐπαξία και γέννα παιδὸς ἐξ αὐτῆς ἄρρενας καὶ θηλείας, / τοὺς μὲν ὁμοίους τῷ πατρί, τὰς δὲ τῇ γειναμένῃ· / εἰς γῆρας ἔλαυνε βαθύ, μέχρι πεμπέλου φθάνον.*

τιμήν του, γιατί ο μακαρίτης, που διακρινόταν για τον θεόπνευστο λόγο, το ήθος και το κάλλος του είχε πρωτίστως καταγωγή αριστοκρατική²²³.

Συνήθης πρακτική ανθρώπων με σχετική οικονομική ευχέρεια ήταν η επένδυση σε αντικείμενα πολύτιμα και ψυχωφελή, που θα συντροφεύουν και θα παρηγορούν τον κάτοχό τους όταν θα έχει πια γεράσει. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του κανονολόγου και πατριάρχη Αντιοχείας Θεόδωρου Βαλσαμώνος, που είχε φροντίσει να έχει στην κατοχή του εικόνισμα του συνονόματου και προστάτη του αγίου Θεοδώρου του Στρατηλάτη. Τα δύο επιγράμματα που έχει αφιερώσει στο εικόνισμα αυτό μαρτυρούν για τον τρόπο απόκτησής του και για την οικειότητα, που μέσω της εικόνας είχε αναπτύξει ο πατριάρχης με τον άγιο²²⁴. Είχε, όπως οι εμπορευόμενοι, πληρώσει πολλά χρήματα για να το αγοράσει, ώστε στα γεράματα να έχει κοντά του τον πολύτιμο αυτό θησαυρό (ὡς ἔμπορος γοῦν ἀντὶ πολλῶν χρημάτων / ἔσχον σε θησαύρισμα τοῦ γήρως μέγα). Σε ένδειξη μάλιστα της ευγνωμοσύνης του προς τον άγιο και για να τον ευχαριστήσει, που έως τότε τον είχε συντροφέψει σε όλες τις δοκιμασίες της ζωής του (ἀφαιρεθεῖς γὰρ τοῦ βίου μοι τὴν χάριν / ὑπὸ βριαρᾶς τοῦ τυραννοῦντος βδέλλας, / ἔσχον μόνον σὲ καὶ βίον καὶ προστάτην.)²²⁵ και τον είχε προστατέψει από τους πειρασμούς, παρήγγειλλε για το εικόνισμά του και έναν ἀργυροχρυσόμικτον πέπλο, ώστε να τον έχει καταστήσει υπόχρεο απέναντί του για αδιάλειπτη παροχή της ευεργετικής προστασίας του και στο μέλλον (ἀλλ' ἀντὶ τούτου καὶ πάλιν πάρασχέ μοι / πειρασμολυτήριον ἔντοκον χρέος)²²⁶. Ανάλογα είχε, εξάλλου, ενεργήσει και ο μητροπολίτης

223. ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Μονοδία* (βλ. σημ. 9), 301.402-408: καὶ κεῖται ἄνθρωπος, ὃν ἔδει τηρεῖσθαι τῷ κόσμῳ εἰς γῆρας βαθύ· οὐδὲ τὸ μὲν γένος τῶν ἀνωτάτων καὶ πρώτων τῆς εὐγενείας πηγὼν ἀπέρεεν, ὁ δὲ λόγος ἀπ' οὐρανοῦ καὶ ἔνθεος, τὸ δὲ ἦθος ὁποῖον ἂν κατακροτήσειεν ὁ τῶν θειοτάτων ἀρετῶν ὄρμαθός, τοῖς δὲ ἔκτος ἐμβλέψαι θέας ἄξιος, ὡς εἰ καὶ ἥλιος ἀνθρωπίνην πλάσιν μετεσκεύαστο.

224. K. HORNA, Die Epigramme des Theodoros Balsamon, *Wiener Studien* 35, 1903, 189-190, αρ. XXIV A, B.

225. Με την έκφραση αυτή ο Βαλσαμών υπαινίσσεται, πιθανότατα, τη λατινική κατάκτηση της Αντιόχειας, που δεν του επέτρεψε ποτέ να ασκήσει τα καθήκοντά του στην πατριαρχική έδρα, όπου είχε εκλεγεί. Το παράπονό του αυτό επανειλημμένα το διατυπώνει με πικρία στα συγγράμματά του, όπως και στο επίγραμμα αρ. XLIV, βλ. Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, 'Η έκταση τῆς ἐξουσίας ἐνδὸς ὑπερόριου πατριάρχη: ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν 12ο αἰῶνα, στο Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Το Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα. Κανονικὸ δίκαιο, κράτος καὶ κοινωνία* [Εταιρεία Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν μελετῶν], *Δίπτυχα - Παράφυλλα*, 91-139, ιδιαίτερα 96-97, 105.

226. Βλ. καὶ Τ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ, The Display of accumulated Wealth in Luxury Icons: Gift-giving from the Byzantine Aristocracy to God in the Twelfth Century, στο Maria VASSILAKI (επιμ.), *Byzantines Icons. Art, Technique and Technology. An International Symposium (Gennadius Library The American School of Classical Studies at Athens 20-21 February 1998)*, Ηράκλειο 2002, 35-49, όπου συζητείται η πολυσήμαντη σχέση συναλλαγής που συνέδεε τον κάτοχο/δωρητή εικόνας με την εκάστοτε εικονιζόμενη θείκη μορφή.

Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης, που είχε προνοήσει να αντιγράψει το βιβλίο του Θεοφύλακτου Αχρίδας με τα σχόλια στις επιστολές του Αποστόλου Παύλου, ώστε να το έχει κοντά του για παρηγοριά στο γήρας του²²⁷.

Ο εγκωμιαστής του Μανουήλ Κομνηνού «Μαγγάνειος Πρόδρομος», που είχε τόσο φροντίσει για την εξασφάλιση των γηραιών του στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων, συνέταξε δώδεκα σκωπικά ποιήματα με θέμα τον γάμο ηλικιωμένου άνδρα με νεαρή κόρη²²⁸, μία πρακτική διόλου ασυνήθιστη, γενικότερα, και στις βασιλικές οικογένειες, ειδικότερα, όπου η πολιτική σκοπιμότητα το επέβαλε, αλλά και ως προσωπική επιλογή, όπως π.χ. ο γάμος του Ανδρόνικου Κομνηνού με τη νεαρότατη, γαλλίδα μνηστή του ανιψιού του Αλέξιου Γ', που σχολιάζεται από τους επικριτές του²²⁹.

Πρόκειται για θέμα που έλκει την καταγωγή από ελληνικά και ρωμαϊκά πρότυπα και που θα έχει, από τις αρχές του δέκατου έκτου αιώνα και μετά, έντονη παρουσία στη δημόδη λογοτεχνία, αλλά και στην εικονογραφία της δυτικής Ευρώπης²³⁰: τα ποιήματα, ωστόσο, του «Μαγγάνειου», δεν έχουν, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, προηγούμενο στη βυζαντινή γραμματεία και η παραγωγή τους συνδέεται με την αναβίωση της σάτιρας που παρατηρήθηκε τον δωδέκατο αιώνα²³¹. Σε αυτά ο συντάκτης τους αντιπαράθετε το χειμωνιάτικο ψύχος, την ασχήμια και την ισχνότητα, αλλά και την παχυσαρκία και πλαδαρότητα του γηρασμένου ανδρικού σώματος στο νεανικό σφρίγος και την ανοιξιότικη ζέση του κοριτσιώτικου κορμιού, λοιδορεί τον εξευτελισμό της γεροντικής επιθυμίας που αδυνατεί να ολοκληρωθεί στη νυφική παστάδα και να καρποφο-

227. Βλ. παραπάνω, 166.

228. Τα ποιήματα αποδίδονται από τον εκδότη τους στον Θεόδωρο Πρόδρομο, βλ. M. E. MILLER, *Poésies inédites de Théodore Prodrôme, Annuaire de l'association pour l'encouragement des études grecques en France* 17, 1883, 58-63· η μελέτη, όμως, του Μαρκιανού κώδικα XI.22, όπου και διασώζονται, απέδειξε ότι το σύνολο του περιεχομένου του έχει συνταχθεί από τον «Μαγγάνειο Πρόδρομο», βλ. σημ. 140.

229. ΝΙΚΗΤΑΣ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Χρονική Διήγησις*, 275-276.12-19: καὶ οὐκ ἡσχύοντο Κρονίων ἀπόρων ἀνεψιοῦ γυναικὶ μιλιτοπαρήν καὶ τρυφερᾷ καὶ μήνω τὸ ἐνδέκατον ἔτος ἐξηνυκυία μέλλων ἀθεμίτως συγκατακλίνεσθαι καὶ παρακαλίζεσθαι ὃ πέπων τὴν ὀμφακίζουσαν, ὃ ὑπέρωρος τὴν ἡλικίαν τὴν ὀρθοτίθιον νεάνιδα, ὃ ῥικνὸς καὶ χαλαρὸς τὴν ῥοδοδάκτυλον καὶ δρόσον ἔρωτος στάζουσαν.

230. Βλ. Γ. ΔΑΝΕΖΗΣ, *Senex amans*: Το δημόδες ποίημα για τον γέρο και το κορίτσι (περί γέροντος), στο Π. ΑΓΑΠΗΤΟΣ - Μ. ΠΙΕΡΗΣ (επιμ.), «Τ' ἀδόνην κείνον ποῦ γλυκὰ θλιβᾶται». *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση (1400-1600)*, *Πρακτικά του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi* (Νοέμβριος 1999, Λευκωσία), Ηράκλειο 2002, 427-454.

231. HUNGER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 565-572.

ρήσει, ενώ επικροτεί ως φυσιολογική και αναπόφευκτη την απιστία της κόρης και κρίνει άξιον της μωρίας του τον κερασφόρο, γέροντα νυμφίο.

Τα αταίριαστα ζεύγη αυτού του τύπου εύλογα προκαλούσαν το γέλιο και την κοινωνική κατακραυγή, ενώ η μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ των συζύγων αποτελούσε βασική αιτία διαζυγίου. Το εκκλησιαστικό δικαστήριο του Ιωάννη Απόκαυκου π.χ. έσπευσε άνευ ετέρου να εκδώσει απόφαση για λύση του γάμου ενός άνδρα τριάντα ετών με ένα εξάχρονο κορίτσι, που, όπως σημειώνει ο μητροπολίτης, μόνο την απορία και το γέλιο προξενούσε²³². Σε αντίθεση, όμως, με τα όσα ίσχυαν για τους κοινωνούς θνητούς, τα γέλια και η κατακραυγή του κόσμου δεν έφθαναν για να αποτρέψουν τον σχεδιασμό και τη σύναψη ενός παρόμοιου γάμου, όταν ο γέροντας νυμφίος ανήκε ή/και είχε προσβάσεις στην αριστοκρατία, όπως υποδηλώνει και το ακόλουθο ποίημα του «Μαγγάνειου»:

«Μπα, μπα, πόση έωλη ανοησία / άνδρα ακίνητου σχεδόν από τα χρόνια / είδα να προβάλλει, τη χθεσινή ημέρα! / παρηκμασμένος άνδρας, σε βαθύ γήρας, / προκλητικά ο υπέργηρος κοκορευόταν, / και αλόγιστα ντροπιάζοντας την πολιά του / κάλεσε σε σύναξη τους γηραραίους προκρίτους / με σκοπό να βάλει τέλος πια στην κοροϊδία, / αφαιρώντας της τη στήριξη της γερουσίας· / και έγινε της σφριγηλής νυμφίος ο παράφρων, / μη νοώντας ότι σμίγει με θηρίο»²³³.

Στις παρυφές της αριστοκρατίας συνεχίζει να κινείται και ο ανώνυμος γέροντας κωνσταντινουπολίτης, που είχε ζητήσει από την Ειρήνη Δούκαινα να του δωρηθεί αδελφότο εξωμονιτάτο στη μονή Αγίου Γεωργίου των Μαγγάνων. Σε ηλικία νεότερη κατείχε και αυτός δημόσια θέση και, όταν περιήλθε σε δυσμένεια, είχε προστάτες υψηλά ιστάμενα πρόσωπα· είχε προϋπάρξει στο περιβάλλον των επωνύμων και είχε ζήσει καλά²³⁴. Την εποχή που υπέβαλε το αίτημά του στην αυγούστα κατοικούσε ακόμη σε καλύβη, — στη γειτονιά πιθανότατα των Μαγγάνων και του Ιερού Παλατίου, αφού ο μικρός αγρός με λάχανα και κρομμύδια που καλλιεργούσε αρδευόταν από

232. ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΠΟΚΑΥΚΟΣ, εκδ. PETRIDÈS, J. Apokaukos, lettres et autres documents inédits (βλ. σημ. 109), αρ. 22, 24-31: *καὶ διεσπάσθη ἀπεντεῦθεν τὸ συνοικέσιον ἀφ' ἡμῶν, ἐπεὶ οὐκ ἦν εἰκὸς πολυπραγμονηθῆναι, τῆς ὄψεως ἀμφοτέρων γέλωτα μετὰ θαυμασμοῦ ἐμποιοῦσης τῷ βλέποντι, εἴ γε παιδίον ἐξάετες, εἰς γόνυ ἀνατρέχον τοῦ συναφθέντος, ἀνδρὶ γενειίτη καὶ υπερήλικι.*

233. MILLER, *Poésies inédites*, 60.1-11: *Βαβαὶ πόσῃν ἔωλον ἀνοησίαν / ἀνδρὸς χρόνον φέροντος ἀκίνησίας / εἶδον προφανῇ κατὰ τὴν χθὲς ἡμέραν! / Ἄνῆρ παρακμάσας γὰρ ὑστάτοις χρόνοις / ἐν τῇ παρακμῇ φανερώς ἐγαυρία, / καὶ τὴν πολιὰν ἐξυβρίσας ἀλόγως / συνῆξε τὸ πρόκριτον ἐν γερουσίᾳ, / κρίνας καθ' ἑαυτὸν οὐκ ἀνεκτὸν τὸν γέλῳ, / ἂν μὴ προβαίῃ καὶ παρὰ τῶν προκρίτων, / καὶ τῇ σφριγώσῃ συζυγεὶς ὁ παράφρων / ἔλαθεν ἑαυτὸν θηρίῳ συναρμόσας.*

234. Βλ. παραπάνω, 154.

οχετό που είχε διανοιγεί με εντολή του αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄²³⁵. Έκτοτε όμως τα πράγματα έχουν χειροτερέψει σε σημείο οριακό και επαναδιατυπώνει το αίτημά του για βοήθεια σε δύο επιστολές του προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό²³⁶.

Τη φορά αυτή ο λόγος του είναι αγανακτισμένος. Εκθέτει στον αυτοκράτορα τις άθλιες συνθήκες στην υποβαθμισμένη περιοχή της βυζαντινής πρωτεύουσας, όπου κετέληξε να κατοικεί, διεκτραγωδώντας τα δεινά των πλικιωμένων ατόμων που διαμένουν ή πλησιάζουν εκεί: «Το φτωχικό του κατάλυμα βρίσκεται επάνω σε τμήμα της βασικής οδικής αρτηρίας της πρωτεύουσας, που εκτείνεται από την εκκλησία του αγίου Θεοδώρου τα Καρβωνάρια²³⁷ ως την πύλη Χαρσιανού· τα μονίμως λιμνάζοντα ύδατα είχαν καταστήσει την περιοχή δύσβατο βουρκότοπο, ενώ οι έντονες χειμωνιάτικες βροχοπτώσεις τη μετέτρεπαν σε λίμνη άκρως επικίνδυνη και θανατηφόρο παγίδα για τους διερχόμενους πεζή ή εποχούμενους, αλλά και πρόσφορο πεδίο δράσης για επιτίδειους κλέφτες των αξιοθρήνητων ναυαγών, που αναγκάζεται ο ίδιος, γέρος, σακάτης και ανήμπορος να τους συντρέξει. Η κατάσταση είναι αφόρητη και ο βίος του έχει γίνει αβίωτος. Ευθύνες για όλη αυτή την αθλιότητα καταλογίζει στον ίδιο τον αυτοκράτορα, που δεν φροντίζει για τη συντήρηση των δρόμων και συμπεριφέρεται στην πρωτεύουσά του όχι ως σύζυγος πιστός αλλά ως μοιχός. Και για τη δική του σωτηρία τον εκλιπαρεί να του χορηγήσει δωρεάν επίσης διατροφή, προφανώς ένα αδελφότο, από οποιαδήποτε πηγή (*ἐπίσιόν τι καὶ μικρὸν σιτηρέσιον ὅθεν δήποτε τούτῳ ἀποχαρίσεται*)».

Άγνωστη είναι η απήχηση που μπορεί να είχε η τολμηρή φωνή του γέροντα κωνσταντινουπολίτη, που παρά τον εκπεσμό του δεν παύει να ανήκει στη χορεία εκείνων που μιλούν και φροντίζουν για το γήρας τους, τρέφοντας την ελπίδα ότι θα εισακουστεί.

Έξω από τον περίγυρο της αριστοκρατίας κυκλοφορούν ανώνυμες γεροντικές μορφές που πρωταγωνιστούν σε σκηνές του καθημερινού βίου περιστασιακά, σε ρόλους ευτελείς, προξενώντας τον χλευασμό, τον εμπαιγμό ή και μόνο τα γέλια.

235. MERCATI, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, 140: *ἐμοῦ γὰρ τῷ ἀγρῷ καὶ ἐν ἀφορίαις ἐσχάταις καὶ κρόμνυα γεωργεῖται καὶ ἄλεις καὶ λάχανα ... καὶ ὕδωρ ἐν αὐτῷ παρὰ τοῖς ὁχετοῖς τῶν λαχάνων καὶ τῷ τῆς καλύβης προθύρῳ ἐκ τῆς ἀμάρας παραρρεῖ ψυχρὸν τῇ μεγαλουργῷ χειρὶ τοῦ ἀνδρὸς σου καὶ αὐτοκράτορος*.

236. MERCATI, Gli aneddoti d'un codice Bolognese, 140-143.

237. Για τη θέση της εκκλησίας του Αγίου Θεοδώρου τα Καρβωνάρια βλ. R. JANIN, *La géographie ecclesiastique de l'empire byzantin*, μέρος Α΄, *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique*, τ. 3, *Les églises et les monastères*, Παρίσι 1953, 155· Ο ΙΔΙΟΣ, *Notes de topographie et d'histoire. Le site du quartier τα Καρβωνάρια*, *REB* 22, 1965, 257 κ.ε.· A. BERGER, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos* [Ποικίλα Βυζαντινά 8], Βόνην 1988, 46/μz'-47/μs'.

Ο «Μαγγάνειος Πρόδρομος» σε λόγο που συνέταξε για να εξυμνήσει την αποτελεσματικότητα των μέτρων που έπαιρνε ο Μανουήλ Κομνηνός για την προστασία και ασφάλεια της Κωνσταντινούπολης — με την ευκαιρία αυτή ανανεώνει και την ευγνωμοσύνη του στον αυτοκράτορα για τη δωρεά του αδελφάτου — ελεεινολογεί κάποια αργόσχολα και άθλια γέροντια που, όταν φύσαγε νοτιάς σφοδρός, γίνονταν αυτόκλητοι αγγελιαφόροι ειδήσεων για δήθεν αφίξεις πολυάριθμων εχθρικών πλοίων στο κομμέρκιο της Αβύδου, όπου οι σιταποθήκες, παραπλανώντας τους κατοίκους της πρωτεύουσας και προκαλώντας τον πανικό. Με σοφία και επινοητικότητα ο Μανουήλ είχε σπεύσει να διορθώσει την αταξία είχε μεριμνήσει για την ανέγερση δύο πυργίσκων συνδεδεμένων με αλυσσίδα στα Στενά, ώστε η είσοδος των πλεούμενων να ελέγχεται και έκτοτε η πόλη μπορούσε να κοιμάται αμέριμνη και ασφαλής, ευγνωμονώντας τον βασιλικό κηδεμόνα της²³⁸.

Ο Χριστόφορος Μυτιληναίος στο γνωστό, εκτενές, αλλά ακρωτηριασμένο ποίημά του για την ημέρα της γιορτής των Αγίων Νοταρίων στην Κωνσταντινούπολη περιγράφει τη μαθητική παρέλαση μεταμφιεσμένων, όπου διακωμωδείται και η γεροντική μορφή. Τα γέλια του συγκεντρωμένου πλήθους προκαλούσε ο διδάσκαλος των νεαρών μαθητών, που παρήλαυε έφιππος, μεταμφιεσμένος σε μακρυγένη γέροντα, κυρτωμένο και ακόλαστο, και που κάθε τόσο έγερνε και προσκυνούσε²³⁹.

Ο μακρυγένης γέροντας που συντηρούσε τη γενειάδα ως τεκμήριο και προβολή της δήθεν σοφίας του είναι προσφιλής χαρακτήρας της σκωπτικής ποίησης από την

238. ΜΑΓΓΑΝΕΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, Λόγος, αρ. 12, 156-159, 170-171: ἄν Νότος ἔπνευσε βαρὺς, ἄγγελος ἴκτο λέγων, / γέρων, μακρός, ὑπόκυφος, κυδαῖος, ἀγοραῖος / «οὐαὶ τῇ πόλει πύθαιεν εἰς τὰς κριθὰς ὁ στόλος / καὶ τὸ ποσὸν τῶν τριηρῶν τρεῖς ἑκατὸν τριήρεις / ... / ταῦτα λαλῶν ὑπέτρεμεν, ἔπληπτε καὶ τὸ γόνυ / ἅμα τῷ φθᾶσαι προσδοκῶν ἀνάρπαστος γενέσθαι / ἐγὼ δὲ κᾶν ἀντέλεγον, κᾶν ἤλεγχον ἐκείνον, / παρ' ὄνῳ λύραν ἔκρουον, παρὰ κωφῷ κιθάραν. / ταῦτα λαλοῦντος ἕτερος ἀφίκτο μετ' ἐκείνον / ἐκείνου ληρωδέστερος κᾶκεῖνος ὠμονέρον / καὶ προστίθει ταῖς λοιπαῖς ἄλλας ἀκάτους τόσας /. Κατὰ τον MAGDALINO (*Manuel I*, 444,) ο «Μαγγάνειος» υπαινίσσεται στον λόγο του προηγούμενου, ταπεινωτική διείδυση στα Στενά σικελικών πλοίων, που είχε καταστήσει τους πολίτες ευάλωτους στις φημολογίες και αναγκαία τη λήψη μέτρων ασφάλειας.

239. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΟΣ, Στίχοι διάφοροι Χριστοφόρου πατρικίου ἀνθυπάτου, γεγονότος κριτοῦ τῆς Παφλαγονίας καὶ τῶν Ἀρμενικῶν, τοῦ Μυτιληναίου, εκδ. E. KURTZ, *Die Gedichte des Theodoros Mitylinaios*, Λιψία 1903, αρ. 136, 91-97 και εδῶ 97.209-214: εὐθὺς μετ' αὐτοὺς τὸν διδάσκαλον βλέπω / ὀπισθεν ἰππεύοντα... / γέροντα κυρτὸν ἔκλυτον, πωγωνίαν, / δς... / καὶ προσκυνῶν ἦν πυκνὰ πᾶσι τοῖς ὄχλοις, / γελῶ(σ)ιν.../. Για το θέμα αυτό βλ. Κ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Μία ἀφανὴς μαρτυρία γιὰ τὴν ἑορτὴ τῶν «Ἁγίων Νοταρίων» στὴν Κωνσταντινούπολη, *Βυζαντινὰ* 21, Αφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ καθηγητῆ Ιωάννη Ε. Καραγιαννόπουλου, 2000, 419-434.

ελληνιστική εποχή²⁴⁰ και ο Θεόδωρος Πρόδρομος του αφιερώνει ποίημα, όπου χλευάζει ανελέητα τη μασκαρεμένη με τη «γενειάδα των φιλοσόφων» κενοδοξία του²⁴¹. Τον προτρέπει να συνετισθεί και να πιν ξυρίσει (*Χρήσαι ξυροῖς, ψαλίσι, γυμναῖς ἀξίναις, / Σπάθαις, μαχαίραις· συμπαρέστω καὶ πρίων. / Ἐλευθέρωσον τὴν γένυν τοῦ φορτίου, / Ἐλευθέρωσον τοῦ βάρους τὸν αὐχένα*) και, σε αντίθετη περίπτωση, καλεῖ την ολοένα αυξανόμενη σε μήκος και σε πλάτος γενειάδα, να συντρίψει η ίδια τη γερική ράχη του και να τον αφανίσει (*Ἄλλ', ὃ φίλον γένειον, ἄκμαζε πλέον, / Πρόκοπτε πάντη, μηκύνου, διευρύνου, / Καὶ συγκατάσπα τὴν ῥάχιν τοῦ πεμπέλου, / Ἐως παραθραύσεις αὐτὸν εἰς τέλος*).

Ο Κωνσταντίνος Μανασσής περιγράφει σκηνή κυνηγιού μικρών πουλιών με ξόβεργες από παιδιά και μεράκια καθοδηγούμενα από γερόντιο πολύπειρο στο άθλημα, που την παρακολούθησε ο ίδιος και πολύ διασκέδασε, δίνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο στο πρόσωπο αυτό, στα καμώματα και τα παθήματά του²⁴².

Η προετοιμασία της παγίδας με ξόβεργες, η σύλληψη των πουλιών, το μάδημά τους όλα γίνονταν με τις απαιτητικές υποδείξεις, τις φωνές, τις επιπλήξεις και τις κατάρες του γεροντάκου, που ποτέ δεν έμενε ικανοποιημένος από τις επιδόσεις των μαθητών του, ενώ ήταν έτοιμος να κομπάσει με την πρώτη καλοτυχία και δεν το έβαζε κάτω ακόμη και όταν, αψηφώντας τα χρόνια του και τρέχοντας να συλλάβει πρώτος αυτός ένα έκτακτο θήραμα, στρώθηκε καταγής φαρδύς πλατύς με το πρόσωπο βουτηγμένο στο χώμα, προσφέροντας ένα θέαμα μοναδικό, που έκανε τα φοβισμένα παιδιά να κρυφογελούν και τον Μανασσή που απολάμβανε τα δρώμενα να ξεκαρδιστεί (*Ἐγὼ δὲ γέλωτι ἐξέθανον*).

Τα κυδαία γερόντια που διαταράσσουν την τάξη και πανικοβάλλουν τους κατοίκους της πρωτεύουσας, ο παρωδούμενος σοφός, μακρυγένης γεροδιδάσκαλος, ο αλλοπρόσαλλος, γεροντάκος ιξευτής, γεροντικές μορφές κοινωνικά περιθωριακές, που ανασύρονται από την αφάνεια και αποκτούν οντότητα χάρις στη συγγραφική δεξιότητα του «Μαγγάνειου», του Μυτιληναίου, του Μανασσή, δεν μετέχουν στον προβληματισμό για το γήρας που συζητείται την εποχή αυτή από τους συγγραφείς που τους απαθανατίζουν, παρά μόνο ως χαρακτήρες γραφικοί που διανθίζουν τα έργα τους.

240. Βλ. *Ἑλληνική Ἀνθολογία*, εκδ. R. AUBRETON, Παρίσι 1972, βιβλ. 11, Σκωπτικά ἐπιγράμματα, αρ. 156, αρ. 430. Για τη λεγόμενη «φιλοσοφική γενειάδα», βλ. Marie France AUZÉPY, *Prolégomènes à une histoire du poil*, *TM* 14 (*Mélanges Gilbert Dagron*), 2003, 7-8.

241. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ, *Κατὰ μακρογενείου γέροντος δοκοῦντος εἶναι διὰ τοῦτο σοφοῦ*, εκδ. J. Fr. BOISSONADE, *Anecdota graeca*, τ. 4, Παρίσι 1832 (ανατύπωση Hildesheim 1962), 430-435.

242. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΝΑΣΣΗΣ, *Ἐκφρασις ἀλώσεως σπίνων καὶ ἀκανθίδων τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Μανασσῆ*, εκδ. L. STERNBACH, *Analecta Manassea*, *Eos* 17, 1901, 180-194, κείμενο, 181-186 και K. HORNA, *Analekten zur byzantinischen Literatur*, *Progr. Sophiengymn.*, Βιέννη 1905, 3-35, κείμενο, 6-12.

Το γήρας, η πιο αδύναμη βιολογικά και προβληματική οικονομικά περίοδος του ανθρώπινου βίου, που τιμήθηκε, από αρχαιοτάτων χρόνων έως και αρκετά πρόσφατα, άλλωστε, ως η πιο αξιοσέβαστη ηλικία με φυσιογνωμία ηγετική και παραδειγματική για τις νεότερες γενεές λόγω της πείρας και της σοφίας της, υπήρξε θέμα ταμπού της βυζαντινής πολιτισμικής παράδοσης. Οι συγγραφείς του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα, προσεγγίζοντας τον κόσμο με ματιά πιο ανθρωποκεντρική, αποτυπώνουν στα έργα τους την καθημερινότητα της γεροντικής ηλικίας και απομυθοποιούν το γήρας. Περιγράφουν την αδυναμία των γερόντων, τις αρρώστιες και τη φτώχεια, την κοινωνική τους απαξίωση και περιθωριοποίηση, αλλά και τις διεκδικήσεις και τους ανταγωνισμούς τους με τους νέους καθώς και τις υπερφιάλες, άλλοτε, απαιτήσεις τους, που προξενούν δυσφορία και επισύρουν την αποδοκιμασία. Ο συντάκτης, εξάλλου, του ποιήματος *Μοῦσαι Ἀλεξιάδες Κομνηνάδες* εμφανίζεται να συζητεί και την ανεπιφύλακτη αποδοχή της φρόνησης των γερόντων βασιλικών συμβούλων, όταν προτρέπει τον διάδοχο του Αλέξιου Α΄, Ιωάννη, να ακούει πρόθυμα και την άποψη των γνωστικών και ρωμαλέων νέων, που μπορεί να είναι και σοφότερη, και ανάλογα να αποφασίζει:

«Ακολουθεί τους γέροντες συμβούλους, / αυτοί είναι πολύπειροι, έχουν τον χρόνο δάσκαλο για τούτο / αν πάλι είσαι τυχερός και βρεις νεότερους τους / με νου πολιόν και φρένες γηραλέες / με γραία νόηση και σάρκα νεοτάτη / πίστεψε πως για την εξουσία αυτοί αξίζουν / όσο πολλοί πολιοί και άφρονες γέροι / και μεγάλη ωφέλεια θα της προσφέρουν / γιατί ρώμη να βρείς σε άνθρωπο νέο / είναι το ευκολότερο· βοηθεί σε αυτό η φύση / να βρεις όμως γέροντα νου σε νέον άνδρα / είναι τύχη βουνό και δώρο θεϊκό μεγάλο. / τις γνώμες άκουε γερόντων και νέων / και ό,τι κρίνεις σύμφоро για εσένα και την πόλη / και πρέσβευέ το ως εφικτό και έχε το στον νου σου»²⁴³.

Με τα λόγια αυτά δεν κλονίζεται, ασφαλώς, η πατροπαράδοτη πεποίθηση που θέλει τη φρόνηση συνυφασμένη με την ηλικία του γήρατος· η αμφισβήτηση, άλλωστε, της σύνεσης ως αδιαφιλονίκητου προσόντος των γεροντότερων, ιδίως η αναγνώρισή της επιλεκτικά και στους νεότερους –σκέψεις πρωτοεμφανιζόμενες στο περιβάλλον του Αλέξιου Α΄– έχουν χαρακτήρα συγκυριακό. Πρόκειται για θέσεις που πρέπει να συσχετισθούν με την ανάδειξη, σε όλη τη διάρκεια της κομνηνικής δυναστείας, της αξίας της νεότητας μέσω των στρατιωτικών αρετών του νεαρού αριστοκράτη, οι οποίες εκθειάζονται από τον Θεόδωρο Πρόδρομο στο ποίημα για τη γέννηση του γιου του σεβαστοκράτορα Ανδρόνικου και προσωποποιούνται στον ήρωα του Ακριτικού έπους²⁴⁴. εὐλογα επίσης συνδέονται και με την υμνούμενη από τους αυλικούς ρήτο-

243. *Μοῦσαι*, 351.72–86.

244. Βλ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος και ηλικίες*, 118–119.

ρες νεόπτα του αυτοκράτορα Μανουήλ, ο οποίος, όταν υποσκέλισε τον πρεσβύτερο αδελφό του και ανέλαβε τα ηνία της εξουσίας, συνδύαζε, σύμφωνα και με τον προσφωνητήριο λόγο του εγκωμιαστί του Μιχαήλ Ιταλικού, τη νεανική σωματική ρώμη με τη γεροντική φρόνηση²⁴⁵.

245. ΜΙΧΑΗΛ ΙΤΑΛΙΚΟΣ, *Λόγος βασιλικὸς εἰς τὸν βασιλέα κυρ Μανουήλ τὸν Κομνηνὸν καὶ πορφυρογέννητον*, εκδ. P. GAUTIER (βλ. σημ. 17), 276.20-25: *Τί γάρ εἰ νέος μὲν εἶ τὸ σῶμα, τὴν δὲ φρόνησιν πολιώτατος, καὶ οὐπω μὲν ἐξηνθήκεις τὰς παρειάς, λασιώτατον δὲ προβάλλεις τὸ φρόνημα; Μᾶλλον μὲν οὖν συνδυσσθέντα ταῦτα καὶ ὑπ' ἀλλήλων ῥωννύμενα· νοῦς τε καὶ ἀκμὴ σώματος ὠφελιμώτερα πέφυκεν, ὥς ἀκαταγώνιστον πρᾶγμα καὶ ἄμαχον νοῦς ὑπὸ χειρῶν ἐξυπηρετούμενος* βλ. καὶ MAGDALINO, *Manuel I*, 434-435.